

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Г.М. Рябенко

Фінанси

Курс лекцій

Миколаїв
2014

Затверджено на засіданні кафедри фінансів і кредиту обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від **21.01.2014 р.**, протокол № 7.

ЗМІСТ

- Тема 1. Сутність фінансів, їх функції і роль
- Тема 2. Фінансова система
- Тема 3. Фінансова політика і фінансовий механізм
- Тема 4. Фінанси господарських суб'єктів
- Тема 5. Державні фінанси
- Тема 6. Податки і податкова система
- Тема 7. Бюджет і бюджетна система
- Тема 8. Доходи і видатки державного бюджету
- Тема 9. Місцеві фінанси
- Тема 10. Державні цільові фонди
- Тема 11. Державний кредит і державний борг
- Тема 12. Страхування і страховий ринок
- Тема 13. Фінансовий ринок
- Тема 14. Міжнародні фінанси

ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ З ДИСЦИПЛІНИ «ФІНАНСИ»

Сутність фінансів, їх функції і роль

1. Сутність фінансів як історичної та економічної категорії.
2. Специфічні ознаки фінансів і їх взаємозв'язок з іншими вартісними економічними категоріями.
3. Функції фінансів.

1. Сутність фінансів як історичної та економічної категорії.

Теоретичний курс “Фінанси” — одна із спеціальних базових дисциплін підготовки бакалаврів з економіки. В умовах ринкових відносин фінанси використовуються державою як ефективний регулятор усіх сфер економічного життя суспільства. Засвоєння теоретичних засад фінансових відносин створює ту основу, на якій базується вивчення прикладних фінансових дисциплін, які розкривають конкретні питання організації фінансів у різних ланках фінансової системи.

Завдання курсу — дати правильне розуміння закономірностей у сфері фінансових відносин держави, суб'єктів підприємницької діяльності та населення і розкрити шляхи використання цих закономірностей у практиці фінансової роботи; показати можливі напрями впливу фінансів на суспільний прогрес і роль фінансів в економічній перебудові суспільства на шляху розвитку ринкових відносин; визначити сукупність заходів, що забезпечують використання фінансів як одного з дійових важелів економічної політики держави.

умовах

Програма курсу передбачає послідовне вивчення теоретичних основ функціонування фінансів в ринку, принципів і конкретних форм організації фінансових відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства, теоретичне обґрунтування практики функціонування фінансового механізму у процесі формування та використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів суспільного призначення.

Мета дисципліни полягає у вивченні сукупності фінансових відносин, як специфічної форми суспільних відносин; розумінні суті і тенденцій розвитку фінансових відносин та їх особливостей у сфері державних фінансів, міжнародних фінансів і фінансів господарських одиниць.

Завданнями курсу є: формуванні цілісної системи знань про сутність і форми прояву фінансів, оптимізацію фінансових відносин в суспільстві механізм функціонування і впливу фінансів, склад і структура фінансової системи, сукупність фінансових органів та інститутів, засада формування і функціонування окремих сфер і ланок фінансової системи; правильне розуміння закономірностей у сфері фінансових відносин держави, господарства й населення; з'ясування ролі фінансів в економічній перебудові суспільства на шляху ринкових відносин; визначення сукупності заходів, що забезпечують використання фінансів, як одного з дійових важелів економічної політики держави.

В результаті вивченні курсу студент повинен:

розуміти суть і тенденції розвитку фінансових відносин, їх особливості у сфері державних фінансів, фінансів підприємницьких структур, міжнародних фінансів та напрямки оптимізації фінансових відносин в суспільстві:

знати механізм функціонування і впливу фінансів, склад і структура фінансових ресурсів та фінансової системи;

аналізувати сучасний стан та перспективи майбутньої розвитку фінансового ринку України;

уміти розробляти і вирішувати питання теорії і практики фінансової політики держави в умовах ринкової економіки.

Термін "фінанси" з'явився у XIII столітті. Він походить від середньовічного латинського терміна *financi*, що означає обов'язкову сплату грошей. Ця сплата пов'язувалася з передачею частини доходу громадянина в розпорядження монарха, короля або іншого правителя на його утримання та на інші витрати державного змісту. Так тривало майже до початку XVIII століття. Під фінансами розуміли державне публічне господарство або господарство будь-якого державного утворення нижчого рівня, як-от: земство, міська община тощо.

У цей же період у деяких державах, наприклад у Німеччині, слово "фінанси" мало негативне значення. Його пов'язували зі здирництвом, хабарництвом, вимаганням тощо. Вперше у сучасному тлумаченні термін "фінанси" став застосовуватися у Франції, де під фінансами розумілася сукупність коштів, необхідних для задоволення потреб держави та різних суспільних груп.

Фінанси – сукупність економічних відносин, пов'язаних з обміном, розподілом і перерозподілом у грошовій формі вартості валового внутрішнього продукту (ВВП), а в певних умовах і національного багатства.

У практичному плані фінанси — це складова економічної системи будь-якої держави, використання якої дає змогу успішно реалізовувати кінцеву мету економічного та соціального розвитку

Валовий внутрішній продукт – сумарна ринкова вартість кінцевих продуктів і послуг, виготовлених на території країни за певний період часу (за рік).

Призначення фінансів — забезпечити необхідні умови для створення, розподілу та використання валового внутрішнього продукту в країні. Це досягається завдяки організації різноманітних фондів фінансових ресурсів на всіх етапах діяльності держави, підприємницьких структур і кожного громадянина. Фонди фінансових ресурсів, що обслуговують економічні процеси, різняться методами створення, напрямками використання, інтересами суб'єктів економічної діяльності, методами виробничої й суспільної інтеграції та кінцевими цілями відповідного виду діяльності.

Фінанси в економічній системі будь-якого типу мають місце тоді, коли здійснюється процес створення та використання фондів грошових засобів, тобто фінансових ресурсів. Умовою наявності фінансів є гроші, які опосередковують процес товарного обміну. Об'єктом, де проявляється суть і

роль фінансів, є створення та використання валового внутрішнього продукту. Суб'єктами цих процесів є, з одного боку, держава, а з другого населення та підприємницькі структури.

Інтереси кожного учасника цього процесу не збігаються. Держава для виконання своїх функцій повинна мати у своєму розпорядженні певний обсяг фінансових ресурсів, що створюються в її народногосподарському комплексі. З цією метою вона здійснює свою фінансову діяльність шляхом законодавчого визначення форм мобілізації доходів і витрат з метою досягнення економічного та соціального прогресу в суспільстві. Методи мобілізації державою фінансових ресурсів в своє розпорядження не завжди збігаються з інтересами платників, тобто підприємців і населення.

Оскільки об'єкт фінансових відносин один, а суб'єктів трое, то ці відносини носять яскраво виражений протиречивий характер. Кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше, але це можна зробити тільки за рахунок інших суб'єктів, які мають такі ж самі інтереси. Звідси випливає необхідність збалансування інтересів усіх суб'єктів. Способи збалансування фінансових протиріч:

1. встановлення оптимальних пропорцій розподілу ВВП.
2. Забезпечення постійного одночасного зростання доходів кожного із суб'єктів.

2. Специфічні ознаки фінансів і їх взаємозв'язок з іншими вартісними економічними категоріями.

Характерні ознаки фінансів:

- обмінно-розподільний характер;
- рух вартості від одного суб'єкта до іншого;
- грошова форма відносин;
- формування доходів і здійснення видатків;
- еквівалентний (за призначенням) характер обміну та розподілу і нееквівалентний перерозподілу.

Основними у фінансах є відносини розподілу і перерозподілу. Відносини обміну в прямій формі складаються між юридичними і фізичними особами з приводу купівлі-продажу товарів і послуг. Разом з тим у відносинах розподілу можна помітити елементи обміну, а у відносинах обміну — ознаки розподілу. Наприклад, податки можна розглядати і як метод перерозподілу доходів юридичних та фізичних осіб, і як плату суспільства державі за виконання нею установлених функцій і надання відповідних послуг: скільки заплатили, стільки й отримали. У будь-яких відносинах обміну можливі елементи перерозподілу доходів, оскільки ціни, як правило, відхиляються від реальної вартості товарів та послуг. Слід пам'ятати, що в чистому вигляді обмін та розподіл і перерозподіл — це тільки наукові абстракції. У реальному житті все набагато складніше і провести чітке розмежування відносин досить важко, по-перше, і навряд чи доцільно, по-друге.

Роль фінансів:

- забезпечують розподіл ВВП і фінансові потреби юридичних і фізичних осіб та держави;
- забезпечують кругообіг фінансових ресурсів і тим самим безперервність відтворення виробництва;
- здійснюють перерозподіл первинних і вторинних доходів між галузями, регіонами, соціальними верствами населення, окремими юридичними і фізичними особами;
- впливають на інтереси суб'єктів розподільних відносин і регулюють різні напрями соціально-економічного розвитку;
- відіграють провідну роль у системі економічних методів керування економікою країни;
- утворюють систему фінансових показників, які відіграють роль індикаторів стану і розвитку економічної та соціальної сфер суспільства;
- забезпечують усеохоплюючий контроль між суб'єктами обмінно-розподільних відносин за формуванням і використанням фінансових ресурсів.

3. Функції фінансів

Сутність кожної економічної категорії детально розкривається в її функціях, які характеризують суспільне призначення даної категорії.

Фінанси виконують дві функції:

- розподільну;
- контрольну.

Суть *розподільної* функції полягає в тому, що фінанси виступають інструментом *розподілу* і *перерозподілу* ВВП. Причому вони є основним розподільним інструментом.

Механізм дії розподільної функції фінансів пов'язаний зі схемою розподілу ВВП. Він включає в себе кілька стадій:

- 1) первинний розподіл;
- 2) перерозподіл;
- 3) вторинний розподіл.

Первинний розподіл — це розподіл заново створеної вартості й формування *первинних доходів* суб'єктів, зайнятих у створенні ВВП. Первинними доходами на цій стадії виступають: у фізичних осіб — *заробітна плата*, у юридичних осіб — *прибуток*, у держави — *прибуток державного сектора*, що централізується в бюджеті й надходження від державних послуг, ресурсів, угідь і т. ін.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації вони поділяються на загальнодержавні, відомчі й корпоративні. *Загальнодержавні* включають бюджет і фонди цільового призначення. *Відомчі* — це фонди, що створюють міністерства і відомства (наприклад, фонд охорони праці). *Корпоративні* фонди передбачають централізацію частини доходів структурних підрозділів у корпоративних

об'єднаннях.

Перерозподіл включає два етапи:

— вилучення частини доходів у одних суб'єктів і формування централізованих фондів. На даному етапі формуються *вторинні доходи* суб'єктів, що створюють ці фонди;

— використання централізованих фондів і формування доходів окремих суб'єктів. На цьому етапі можуть формуватись як первинні доходи — заробітна плата фізичних осіб, які працюють у бюджетній сфері, так і вторинні доходи у вигляді різних виплат і надання безплатних послуг із централізованих фондів. Первинні доходи знову ж таки підлягають перерозподілу, якщо це передбачено.

Вторинний розподіл — це другий етап перерозподілу в частині формування первинних доходів фізичних осіб, які зайняті в бюджетній сфері. Тобто він властивий саме тим, хто не бере участі у первинному розподілі.

Суть контрольної функції полягає в тому, що фінанси виступають інструментом контролю за формуванням і використанням доходів суб'єктів обмінно-розподільних відносин. У процесі цього контролю охоплюється вся діяльність юридичних і фізичних осіб та держави.

У практичній діяльності контрольна функція знаходить свій прояв у *фінансовому контролі*. Необхідність контролю випливає з того, що фінансові відносини мають яскраво виражений протиречивий характер, оскільки кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше. Саме для того, щоб в процесі розподілу ВВП окремі суб'єкти не привласнювали неналежну їм частку, необхідний постійний всеохоплюючий фінансовий контроль.

Фінансовий контроль виступає у таких формах:

Державний

Відомчий

Внутрішній

Незалежний

Суспільний

Державний — це контроль з боку держави за фінансовою діяльністю юридичних і фізичних осіб

Відомчий контроль здійснюється галузевими міністерствами і відомствами відносно до підпорядкованих їм підприємств, організацій, установ.

Внутрішній контроль полягає у самоперевірці фінансової діяльності кожним суб'єктом розподільних відносин.

Незалежний фінансовий контроль проводиться спеціальними органами — аудиторськими фірмами з метою встановлення правильності й законності у фінансовій діяльності окремих суб'єктів.

Суспільний — це контроль з боку суспільства за фінансовою діяльністю держави.

ТЕМА 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

- 1. Сутність фінансової системи та її внутрішня структура.**
- 2. Призначення і специфічні ознаки сфер та ланок фінансової системи.**
- 3. Правове регулювання фінансових відносин.**
- 4. Управління фінансовою системою. Суб'єкти управління фінансами в Україні, їх функції.**
- 5. Роль фінансової системи у забезпеченні умов економічного зростання держави.**

1. Сутність фінансової системи та її внутрішня структура.

Фінансова система — це сукупність окремих її ланок, що мають особливості в створенні та використанні фондів фінансових ресурсів, які зосереджені у розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки, певних фінансових інститутів, домогосподарств для фінансового забезпечення економічних і соціальних потреб суспільства в цілому, окремих його верств населення, господарських структур, окремих громадян.

Фінансові системи мають певні характерні риси:

— кожна ланка фінансових систем має властиві їй методи мобілізації коштів для створення фондів фінансових ресурсів та свої напрямки й методи їхнього використання

— кожна ланка фінансової системи є відносно самостійною, має власну специфічну сферу застосування;

— між ланками фінансової системи існують тісний взаємозв'язок і взаємна обумовленість, кожна ланка може успішно функціонувати лише при досконалості й ефективності системи в цілому;

— фінансова система держави досягає найбільшої ефективності лише тоді, коли відлагоджена та законодавче закріплена діяльність кожної її ланки;

— залежно від факторів, що впливають на організацію фінансів, насамперед на формування й використання фондів фінансових ресурсів, кожна ланка фінансових систем може поділятися на менші підрозділи.

Фінансові системи держав можуть вирізнятися за структурою та функціями. Це зумовлено видами форм власності, політичними орієнтирами правлячих еліт, рівнем економічного розвитку держави тощо. Нині у світі нараховується понад 20 річних моделей фінансових систем окремих держав. За наявності певних відмінностей вони мають спільну основу в переліку окремих ланок.

Фінансова система розглядається з двох сторін: за внутрішньою будовою і організаційною структурою.

За внутрішньою будовою

Фінансова система — сукупність відносно обособлених взаємозв'язаних фінансових відносин, які відображають специфічні форми та методи розподілу й перерозподілу ВВП.

За організаційною будовою

Фінансова система сукупність фінансових органів та інститутів, які управляють грошовими потоками.

Виділення складових елементів *внутрішньої будови* фінансової системи проводиться за ознакою *каналів руху* грошових потоків і *місця концентрації* фінансових ресурсів. Концентрація фінансових ресурсів проводиться у відповідних грошових фондах, які можуть виступати ознакою виділення окремих ланок фінансової системи.

Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є загальною для всіх країн. Вона складається зі сфер і ланок.

Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин. В основу виділення сфер покладено рівень економічної системи .

Виділяють чотири сфери:

рівень мікроекономіки — фінанси суб'єктів господарювання;

рівень макроекономіки — державні фінанси;

рівень світового господарства — міжнародні фінанси;

забезпечуюча сфера — фінансовий ринок.

Ланка показує обособлену частину фінансових відносин. Виділення ланок проводиться за ознакою наявності або обособленого фонду фінансових ресурсів, або специфічних форм і методів фінансових відносин.

Сфера фінансів суб'єктів господарювання відображає рух грошових потоків підприємств. Оскільки вони мають загальні принципи організації і методи ведення фінансової діяльності, то ця сфера не поділяється на окремі ланки. Існують певні особливості, пов'язані з формою власності та галузевою специфікою. Однак вони не настільки суттєві, щоб на їх підставі виділяти окремі ланки. Ці особливості впливають на організацію фінансових відносин, але не змінюють їх суті.

Сфера державних фінансів, що характеризує фінансову діяльність держави, поділяється на такі ланки: бюджет держави, державний кредит, фонди цільового призначення, фінанси державного сектора.

Сфера міжнародних фінансів відображає перерозподільно-обмінні відносини та централізацію ресурсів на світовому рівні. Вона складається з двох частин — міжнародних фінансових відносин та безпосередньо міжнародних фінансів.

Сфера фінансового ринку охоплює кругообіг фінансових ресурсів як специфічного товару. Фінансовий ринок поділяється на ринок грошей і капіталів.

Обособленою ланкою фінансової системи виступає *страхування*, яке не належить до конкретної сфери.

Враховуючи регіональний аспект побудови внутрішньої структури фінансової системи виділяють національні, регіональні та світову фінансові системи.

Національні фінансові системи відображають структуру фінансів окремих країн. До їх складу входять:

— фінанси суб'єктів господарювання;

- страхування;
- державні фінанси;
- міжнародні фінансові відносини;
- внутрішній фінансовий ринок.

Світова та регіональні фінансові системи складаються з двох рівнів:

- національні фінансові системи країн світу чи окремого регіону;
- міжнародні фінанси, які відображаються у централізованих на світовому чи регіональному рівнях фінансових ресурсах.

До складу міжнародних фінансів належать:

- фінанси міжнародних організацій;
- міжнародні фінансові інститути;
- міжнародний фінансовий ринок (провідні банки та фондові біржі, що здійснюють операції в усьому світі чи певному регіоні).

Організаційна структура фінансової системи — сукупність фінансових органів та інститутів, яка характеризує систему управління фінансами. Необхідність розподілу і перерозподілу ВВП є об'єктивним явищем, форми і методи фінансових відносин відображають установлену у світовій практиці внутрішню структуру фінансової системи. Разом з тим рух грошових потоків здійснюється не сам по собі, а керується певними управлінськими структурами, юридичними і фізичними особами. Це суб'єктивна сторона побудови фінансової системи, яка, маючи певні закономірності, відображає умови конкретної країни.

В основі виділення органів управління фінансовою системою лежить її внутрішня структура. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади і управління.

До організаційного складу фінансової системи України входять:

а) органи управління:

- Міністерство фінансів;
- Державна податкова адміністрація;
- Контрольно-ревізійна служба;
- Казначейство;
- Рахункова палата
- Аудиторська палата
- Пенсійний Фонд
- Державна комісія з цінних паперів на фондовому ринку

Б) фінансові інститути

- Національний банк
- Комерційні банки
- Страхові компанії
- Небанківські кредитні установи (ломбард)
- Міжбанківська валютна біржа
- Фондові біржі
- Фінансові посередники на ринку цінних паперів.

Фінансові органи та інститути можуть бути згруповані у чотири блоки.

Перший блок становлять органи, які функціонують у сфері бюджету

держави – це Міністерство фінансів України та його обособлені підрозділи – державне казначейство, контрольно-ревізійна служба, державна податкова адміністрація.

Другий блок становлять контрольно-регулюючі органи — Рахункова палата Верховної Ради України, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Аудиторська палата і аудиторські фірми. **Третій блок** становлять фінансові інститути, які працюють на фінансовому ринку: Національний банк України і комерційні банки, міжбанківська валютна біржа, фондові біржі та фінансові посередники, страхові компанії. До **четвертого блоку** входять органи управління цільовими фондами: Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування, .

Кожна сфера і ланка фінансової системи має відповідне призначення і специфічні ознаки.

Фінанси суб'єктів господарювання призначені для забезпечення діяльності підприємств. Вони виступають базовою основою всієї фінансової системи, оскільки саме тут створюється ВВП, який виступає об'єктом фінансових відносин.

Обмінно-розподільні відносини, що характеризують фінанси підприємств, поділяються на дві групи — внутрішні й зовнішні. Внутрішні характеризують грошові потоки на підприємстві й відображають процеси формування, розподілу і перерозподілу його доходів. Зовнішні характеризують зв'язки з іншими сферами і ланками фінансової системи. Вони поділяються на вхідні та вихідні грошові потоки. Діяльність суб'єктів господарювання залежить від забезпеченості фінансовими ресурсами. Це, у свою чергу, визначається масою отриманих доходів та рівнем їх вилучення і надходження через систему зовнішніх фінансових відносин.

Мета господарської діяльності— виробництво товарів, здійснення робіт, надання послуг. Мета фінансової діяльності — отримання прибутку.

Страхування являє собою обособлену ланку фінансової системи, яка відображає відносини з приводу формування і використання колективних страхових фондів. У фінансовій системі воно займає проміжне місце між фінансами суб'єктів господарювання і державними фінансами. З одного боку, здійснення страхування забезпечується через страхові компанії, які є звичайними суб'єктами підприємництва, тобто їх діяльність належить до рівня мікроекономіки. З другого боку, створювані фонди характеризують перерозподіл фінансових ресурсів між окремими суб'єктами страхування і таким чином мають ознаки належності до макрорівня. При цьому колективні страхові фонди можуть створюватись і державними страховими компаніями. У цьому випадку вони належатимуть до системи державних фінансів.

Державні фінанси характеризують державну централізацію фінансових ресурсів та підприємницьку діяльність держави. Це основна сфера перерозподілу ВВП і тому всі суб'єкти розподільних відносин заінтересовані в її оптимальності. Оптимальність означає, що рівень централізації, з одного боку, повинен забезпечувати державу достатніми коштами і не підривати фінансову базу суб'єктів господарювання, а ступінь перерозподілу, з іншого

боку, як достатньо впливати на пропорції соціально-економічного розвитку, так і не створювати «утриманської» психології у юридичних і фізичних осіб. Державні фінанси включають централізовані ланки — бюджет, фонди цільового призначення і державний кредит, а також децентралізовані — фінанси суб'єктів господарювання у державному секторі.

Фінансові відносини у сфері централізованих державних фінансів мають фондний характер і поділяються на два напрями: мобілізація коштів державою та їх виділення. Мобілізація коштів здійснюється за допомогою податків, платежів, відрахувань, внесків і зборів, які надходять до бюджету та фондів цільового призначення. Виділення коштів здійснюється у формі інвестицій, дотацій і субсидій, кредитів, кошторисного фінансування, державних пенсій і допомог, відшкодування витрат. Взаємовідносини з бюджетом та фондами цільового призначення регулюються на законодавчій основі.

Бюджет держави — це основний фонд фінансових ресурсів і визначальна ланка державних фінансів. Він призначений для фінансового забезпечення виконання державою її функцій: управління суспільством, оборони країни, економічної та соціальної. Через бюджет регулюється діяльність усіх сфер і ланок фінансової системи, тобто з позицій управління фінансами це визначальна ланка, яка спрямовує в заданому напрямі розвиток суспільства.

Фонди цільового призначення характеризують централізацію фінансових ресурсів для вирішення конкретних завдань і проблем, їх характерною ознакою є чітко визначені джерела формування і напрями використання. Створення таких фондів визначається конкретними потребами, тому їх склад досить різноманітний у різних країнах і в різні часи. Серед них виділяються такі, котрі носять стабільний характер, наприклад, пенсійні фонди і фонди зайнятості, а також ті, що характеризують відносно тимчасові потреби, як, наприклад, в Україні Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення.

Державний кредит характеризує відносини, при яких держава виступає позичальником. Кредиторами можуть виступати юридичні й фізичні особи даної та інших країн, уряди інших країн, міжнародні організації та фінансові інститути. Мобілізовані за допомогою державного кредиту кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту або в окремий фонд, призначений для інвестицій при випуску цільових позик.

Фінанси державного сектора економіки включають ті ж відносини, що і фінанси будь-якого суб'єкта господарювання, оскільки характер і напрями господарської і фінансової діяльності не залежать від форми власності. Вони регламентуються державою як на підставі законів, так і у формі державного управління.

Міжнародні фінанси відображають рівень *світового господарства* і характеризують діяльність на цьому рівні як національних суб'єктів господарювання, так і держави.

Взаємовідносини з міжнародними політичними, економічними, гуманітарними та фінансовими організаціями характеризують формування і

.використання фондів фінансових ресурсів цих організацій. Суб'єкти і характер цих взаємовідносин визначаються статутом тієї чи іншої організації. Наприклад, всі країни-члени ООН сплачують членські внески до бюджету цієї політичної організації. Кошти з бюджету ООН використовуються на утримання її органів, на фінансування міжнародних проектів і проведення різних заходів. Міжнародні організації також можуть надавати фінансову допомогу окремим країнам. Таким чином, через цю ланку міжнародних фінансів здійснюється міжнародний перерозподіл фінансових ресурсів.

Міжнародні фінансові інститути виступають своєю надбудовою над сукупністю національних фінансових систем. Вони характеризують зародження єдиної фінансової системи світового співробітництва. Нині ці інститути виконують в основному функції надання фінансової допомоги у формі кредитів тим країнам, що її потребують. До їх складу входять:

- Міжнародний валютний фонд;
- група Світового банку;
- Європейський банк реконструкції та розвитку;
- Африканський банк розвитку;
- Азіатський банк розвитку;
- Міжамериканський банк розвитку.

Фінансовий ринок є важливою складовою фінансової та економічної систем. З одного боку, це елемент насамперед фінансової системи, який займає в ній особливе місце. По-перше, він виступає своєю надбудовою, через яку координується діяльність усієї фінансової системи. По-друге, це сполучна сфера, через яку здійснюється рух фінансових ресурсів. Тобто, якщо фінанси суб'єктів господарювання виконують роль двигуна, а державні фінанси функції системи керування, то фінансовий ринок можна порівняти з трансмісією. Образно кажучи, — це кровоносна система, яка живить весь фінансовий організм. З другого боку, фінансовий ринок поряд з ринками праці, товарів та послуг, засобів виробництва і технологій, духовних благ є надзвичайно важливою складовою ринкової економіки. Це її визначальний елемент, без якого не може працювати весь механізм. Усе починається з фінансового забезпечення діяльності суб'єктів господарювання.

Суть відносин у сфері фінансового ринку полягає в купівлі-продажу фінансових ресурсів. *Ціною* виступає плата за користування ресурсами, насамперед у вигляді процента.

Фінансовий ринок поділяється на дві ланки: ринок грошей і ринок капіталів. Ринок грошей — це сфера, де можна їх купити. Його функціонування забезпечується насамперед кредитною системою — сукупністю кредитних установ, які здійснюють концентрацію тимчасово вільних грошових коштів та їх надання в кредит. Кредитна система включає дві частини: банківську систему і небанківські кредитні установи (ломбарди, каси взаємодопомоги, кредитні спілки та ін.)

Банківська система є ядром кредитної системи. Вона складається з двох рівнів: центральний та комерційні банки. *Центральний банк* здійснює емісію грошей, організує грошовий обіг, керує діяльністю всієї банківської системи,

виконуючи роль банка банків. *Комерційні* банки виконують функції мобілізації ресурсів, кредитування і проведення розрахунків. Вони можуть бути універсальними (які виконують усі операції для всіх галузей) і спеціалізованими (на певних операціях та галузях).

Ринок капіталів — це сфера торгівлі не тільки грошима, а й правом власності. Інструментом ринку капіталів виступають спеціальні цінні папери — **акції**. Крім того, до ринку капіталів відносяться середньо- та довгострокові кредитні зобов'язання. Акції та інші цінні папери, що не дають права власності, у т. ч. ті, що випускаються державою, формують **ринок цінних паперів**. За його допомогою здійснюється швидкий і ефективний перерозподіл капіталу між окремими суб'єктами господарювання, галузями, регіонами і країнами. Причому, на відміну від сфери державних фінансів, насамперед бюджету держави, де подібний перерозподіл носить певні ознаки суб'єктивізму, перерозподіл через ринок цінних паперів завжди носить об'єктивний характер, оскільки визначається критеріями ефективності використання фінансових ресурсів.

Фінансова система являє собою доволі складний механізм. Ефективність її функціонування залежить від двох визначальних чинників. По-перше, від налагодженості фінансових відносин у суспільстві. В основі цього лежить насамперед вибір правильної і доцільної для даної країни фінансової моделі, яка стимулює виробника і суспільство. Крім того, дуже важливим чинником є дієвість фінансово-кредитного механізму, а також чітке фінансове законодавство. Без цих передумов цілеспрямовано керувати фінансами практично неможливо. По-друге, ефективне функціонування фінансової системи залежить від організації управління нею.

Управління фінансами, як і будь-якою іншою системою, включає дві основні складові: органи управління та форми і методи управлінської діяльності. У світовій теорії і практиці широкого визнання набув фінансовий менеджмент як наука про управління грошовими потоками. Зміст фінансового менеджменту визначається функціями управління: розробка стратегії, планування тактики реалізації стратегії, організація виконання розроблених планів, облік і контроль.

Основним завданням органів управління фінансовою системою є забезпечення злагодженості у функціонуванні окремих сфер і ланок фінансових відносин. Це досягається чітким розмежуванням функцій і повноважень між фінансовими органами та інститутами.

Центральне місце в управлінні фінансами в Україні, як і в будь-якій іншій державі, займає **Міністерство фінансів**. Саме на нього покладені завдання *загального керівництва всією фінансовою системою* країни. Основними його функціями є:

- вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розробка заходів щодо їх реалізації;
- організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;

- здійснення заходів з мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;
- організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через встановлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності;
- організація функціонування ринку цінних паперів;
- забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями і фінансовими інститутами;
- організація і здійснення фінансового контролю в країні.

фінансові управління

До складу Міністерства фінансів входять два обособлених підрозділи: контрольно-ревізійна служба і державне казначейство.

Контрольно-ревізійна служба спеціалізується на здійсненні фінансового контролю. По-перше, вона є органом відомчого контролю в системі Міністерства фінансів, здійснюючи ревізії фінансових органів з питань складання і виконання бюджету. По-друге, вона є органом державного контролю за ефективним і цільовим використанням бюджетних асигнувань безпосередньо у розпорядників бюджетних коштів. По-третє, контрольно-ревізійна служба проводить ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій державного сектора.

Контрольно-ревізійна служба має регіональну структуру, ідентичну системі Міністерства фінансів. Однак її регіональні органи не мають системи подвійного підпорядкування, оскільки, здійснюючи фінансовий контроль в регіоні, вони не можуть бути залежними від місцевих органів влади і управління, діяльність яких контролюють.

Державне казначейство створено з метою забезпечення повного і своєчасного виконання Державного бюджету. Оскільки об'єкти фінансування з централізованого бюджету держави розташовані на всій території країни, то здійснювати їх обслуговування з єдиного центру — Міністерства фінансів, украй складно. Казначейство має таку ж регіональну структуру, як і Міністерство фінансів. Розмежування повноважень між регіональними органами в частині фінансування видатків здійснюється за ознаками значення того чи іншого об'єкта фінансування і місця його розташування.

На податкову адміністрацію покладені такі основні функції:

- розробка проектів податкового законодавства;
- проведення масово-роз'яснювальної роботи серед платників податків;
- облік платників податків та надходжень їх до бюджету;
- контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їх сплати;
- накладення штрафних санкцій і адміністративних стягнень на порушників податкового законодавства;
- міжнародне співробітництво в сфері оподаткування.

Рахункова палата Верховної Ради України створена з метою здійснення позавідомчого контролю за складанням і виконанням Державного бюджету,

вироблення й аналізу бюджетної політики держави, контролю в сфері державного кредиту і грошово-кредитної політики. Вона виступає в ролі експертного органу Верховної Ради України, даючи відповідні заключення і рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління. Рахункова палата може проводити також ревізійну роботу в різних ланках фінансової системи. Однак, на відміну від контрольно-ревізійної служби, яка здійснює детальний контроль за повним дотриманням фінансового законодавства, Рахункова палата здійснює контроль з позицій макроекономічного фінансового регулювання і дієвості фінансової політики.

Страхові компанії заключають угоди на страхування, приймають страхові платежі й виплачують страхові відшкодування, інвестують тимчасово вільні кошти. Вони розробляють форми, види й умови страхування, встановлюють розміри страхових тарифів, нараховують належні клієнтам виплати.

Аудиторська палата організує незалежний фінансовий контроль. Вона видає ліцензії юридичним і фізичним особам на право здійснення аудиторської діяльності й контролює дотримання вимог законодавства з аудиторського контролю.

Аудиторські фірми проводять перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання і дають свої висновки стосовно законності й правильності здійснення фінансових операцій, відповідності ведення бухгалтерського обліку встановленим вимогам, достовірності бухгалтерської і фінансової звітності. Аудиторський контроль має за мету надання консультативної допомоги, за його результатами не приймаються рішення про накладання штрафних санкцій і адміністративних стягнень. Разом з тим аудиторські фірми несуть відповідальність за правильність аудиторського заключення, оскільки після їх перевірок податкова, бухгалтерська і фінансова звітність перевіряється відповідними органами фінансового контролю. **Національний банк України** є основним фінансовим інститутом у сфері грошового ринку. Саме він здійснює емісію грошей, які виступають інструментом фінансових відносин, і регулює грошовий обіг у країні. Важливе завдання Національного банку — організація ефективного функціонування кредитної системи. Він проводить реєстрацію комерційних банків і видає ліцензію на окремі види банківських операцій (наприклад, валютні операції). Національний банк здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків встановленням економічних нормативів (мінімального розміру статутного фонду, показників ліквідності й платоспроможності та ін.) і розмірів обов'язкових резервів. Важливою його функцією в банківській системі є забезпечення проведення міжбанківських розрахунків та кредитування комерційних банків, тобто він виступає банком банків.

Національний банк проводить значну роботи по обслуговуванню уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави.

Національний банк здійснює валютне регулювання і встановлює офіційні курси валют чи валютні коридори.

Комерційні банки формують банківську систему і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки комерційні банки виступають серцевиною фінансової системи, виконуючи роль кровоносної мережі в економіці. Концентруючи значну масу фінансових ресурсів і спрямовуючи кредитні потоки, вони відіграють керуючу роль у розвитку кожної країни. Тому економічна та фінансова міць країни визначається насамперед потенціалом її банківської системи.

Виділяються два типи комерційних банків: універсальні й спеціалізовані. Універсальні здійснюють усі види банківських операцій. Спеціалізовані банки проводять тільки окремі види операцій або обслуговують певні галузі. Більшість банків в Україні є універсальними. До спеціалізованих банків відносяться Ощадний банк, інвестиційні, іпотечні та інші види банків.

За формою власності розрізняють державні, акціонерні й приватні банки. Однак, незалежно від форми власності комерційні банки є суб'єктами підприємницької діяльності, які здійснюють свою діяльність на основі комерційного розрахунку.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропозиції, як на національну, так і на іноземні валюти. Вплив Національного банку на ринковий курс національної валюти здійснюється через участь у торгах шляхом скупки тієї чи іншої валюти, або валютних інтервенцій.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку організує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів та регулює їх кругообіг. Забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія здійснює контроль за діяльністю суб'єктів ринку цінних паперів — емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж — відповідно до діючого у цій сфері законодавства.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з другого боку, і вторинний ринок може функціонувати поза біржею.

Фінансові посередники на ринку цінних паперів виконують роль сполучної ланки між емітентами цінних паперів та інвесторами. З одного боку, за дорученням емітентів вони проводять випуск та розміщення цінних паперів на фінансовому ринку. З другого боку, вони проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових

посередників засновується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Пенсійний фонд створений з метою акумуляції і раціонального розміщення коштів, призначених для пенсійного забезпечення. Він виконує функції нарахування пенсій і проведення їх виплат. Пенсійний фонд, як орган управління, має відповідні повноваження з контролю за повнотою і своєчасністю сплати внесків підприємств до фонду.

Фінансова політика

Фінансова політика держави це досить складна сфера діяльності законодавчої і виконавчої влади, яка включає заходи, методи і форми організації та використання фінансів для забезпечення її економічного і соціального розвитку. Своє конкретне вираження фінансова політика знаходить в чинній системі мобілізації фінансових ресурсів та їх використання для задоволення різноманітних потреб держави, підприємницьких структур і населення.

Правову основу і конкретні напрямки реалізації фінансової політики в демократичній державі становить фінансове за-коіоданство. У ньому повинна бути точно визначена компетенція всіх суб'єктів економічної системи щодо повноважень у фінансовій сфері

Основною метою фінансової політики є оптимальний розподіл валового внутрішнього продукту між галузями народного господарства, соціальними групами населення, територіями. На цій основі має забезпечуватися стійке зростання економіки, удосконалення її структури, створення умов для розвитку господарських утворень різних форм власності, спільних підприємств з іноземним капіталом, акціонерних товариств, орендних і комерціалізованих підприємств. За цих умов важливе значення має також створення надійних соціальних гарантій населенню.

Фінансова політика держави залежить від багатьох як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Зовнішніми є, зокрема, фактори залежності держави від економічних взаємовідносин з іншими державами щодо поставок сировини, матеріалів, інших ресурсів, обміну технологіями, експортних можливостей самої держави, її інтеграції до світових економічних систем тощо.

Внутрішні фактори, які суттю вилітають на фінансову політику, — це форма класності на основні засоби виробництва, структури економіки, соціальний склад населення, рівень добробуту народу, інтелектуальний рівень населення, стан розвитку економіки і організація грошового обігу, стабільність грошової одиниці, розвиток форм кредитування тощо. На фінансову політику держави впливають також інші фактори, що диктуються тими економічними умовами, які склалися на цьому стані господарського розвитку. Фінансова політика — форма свідомої діяльності відповідних владних структур, але її принципи й цілі формуються відповідно до того, яка модель економічної системи прийнята в даній державі і яку кінцеву мету економічної діяльності визначено її політичними силами, що перебувають при владі.

ТЕМА 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

3.1. Фінансова політика як складова частина економічної і соціальної політики держави

Широко термін "політика" означає цілеспрямовану діяльність держави в соціальному середовищі на досягнення визначеної мети, більш вузько - визначену програму, напрямок такої діяльності.

Фінансова політика держави — це визначений урядом напрямок діяльності, що передбачає цілісну сукупність організаційних, правових, інформаційних, інших заходів, спрямованих на ефективне формування фінансових ресурсів держави, їх розподіл, раціональне використання і контроль відповідних фінансових потоків за допомогою використання потенціалу фінансової системи та забезпечення функціонування фінансових механізмів.

Фінансова політика синтезує в собі об'єктивні фінансові та управлінські аспекти, які виникають в процесі побудови і реалізації концепції розвитку фінансової системи держави. Фінансова політика держави включає стратегію і тактику управління.

Фінансова стратегія включає довготривалий курс держави щодо розвитку її фінансової системи, державних фінансів. Прикладом стратегічних завдань і забезпечення є впровадження власної грошової одиниці, впровадження програмно-цільового методу формування бюджету, сприяння розвитку фінансового ринку тощо.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни і полягає у оперативному перегрупованні фінансових ресурсів для розв'язання конкретних завдань. Прикладом фінансової тактики є тимчасове надання пільг окремим платникам, територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему тощо.

Реалізація фінансової політики відбувається через фінансове право, фінансову систему та фінансовий механізм.

Фінансове право - сукупність юридичних норм, що регламентують фінансові відносини на етапах мобілізації, розподілу, використання фінансових ресурсів.

Фінансова система - організована сукупність взаємопов'язаних фінансових інститутів, фінансових інструментів, фінансового ринку, які функціонують у визначеному правовому полі і забезпечують реалізацію всіх фінансових функцій, необхідних для діяльності держави та ринкової економіки.

Фінансовий механізм - сукупність правових, економіко-організаційних, фінансових методів, засобів, інструментів та важелів регулювання з метою формування, розподілу та використання фінансових ресурсів для забезпечення розвитку держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств.

На рівні держави фінансовий механізм передбачає визначення джерел фінансового забезпечення і моделі фінансового регулювання, яка ґрунтується на методах розподілу (сальдовий і нормативний), та засобах регулювання, які

включають: фінансові інструменти - податки, збори, обов'язкові платежі, субсидії, трансферти тощо, фінансові важелі — ставка оподаткування, рівень резервування, ставка рефінансування НБУ, валютний курс тощо.

На рівні суб'єктів господарювання створення фінансового механізму також передбачає визначення джерел фінансового забезпечення і моделі фінансового регулювання, в рамках якої визначаються методи та засоби регулювання. Як фінансові інструменти використовуються цінні папери, лізинг, ф'ючерси, опціони, франчайзинг, кредитні договори тощо, як фінансові важелі - норма рентабельності, дохід, прибуток, нормативи фінансових санкцій тощо.

На фінансову політику впливають внутрішні й зовнішні фактори. До внутрішніх факторів відносять: галузева структура економіки, національний та соціальний склад населення, рівень добробуту населення, стабільність національної грошової одиниці, ефективність податкової, цінової та кредитної політики тощо. До зовнішніх факторів відносять: ступінь інтеграції національної економіки у світову економічну систему, географія і диверсифікація постачальників сировини і енергоресурсів, структура експорту та імпорту, наявність системи обміну технологіями тощо.

В сучасних умовах розвитку економічних процесів в Україні держава повинна проводити фінансову політику, спрямовану на:

- формування та ефективне використання бюджету розвитку, формування "точок зростання" інформаційної економіки;
- удосконалення форм, методів взаємовідносин національної економіки із державним бюджетом;
- реформування податкової системи в контексті встановлення більш жорстких методів і форм податкового контролю, оптимізації податкового навантаження;
- створення ефективної системи соціального захисту населення;
- стабільність курсу національної валюти;
- підвищення ефективності регулювання діяльності банківських установ через облікову ставку НБУ, зменшення відсоткових ставок на кредитні ресурси, встановлення більш жорстких нормативів регулювання адекватності банківського капіталу, встановлення оптимальної межі іноземного капіталу у банківському секторі України тощо;
- розвиток діяльності структурних складових фінансового ринку, легалізацію тіньових капіталів, зменшення питомої ваги "тіньового сектора" економіки;
- демонополізацію і створення конкурентного економічного середовища;
- забезпечення вигідного для розвитку національної економіки структури експорту та імпорту;
- створення умов для раціонального використання природних ресурсів, заборона технологій, що загрожують здоров'ю людини.

3.2. Види фінансової політики, її стратегія і тактика

Фінансова політика розглядається в контексті її складових: бюджетної, податкової, бюджетно-податкової, грошово-кредитної, валютної,

страхової, інвестиційної, інноваційної, амортизаційної.

Бюджетна політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс заходів і спрямований на раціональну та ефективну мобілізацію, розподіл та використання фінансових ресурсів державного бюджету. Бюджетна політика впроваджується в процесі затвердження бюджетної резолюції, прийняття рішень щодо шляхів фінансування бюджетного дефіциту, формування проекту державного бюджету та затвердження останнього, виконання бюджету, організації бюджетного контролю, затвердження звіту про виконання державного бюджету. Організація і ефективність бюджетної політики впливають на соціально-економічний розвиток держави, стабільність грошової одиниці, розмір внутрішнього та зовнішнього боргу, розмір інвестування, розвиток окремих галузей національної економіки. До основних засад бюджетної політики належать: визначення альтернативних джерел формування доходів бюджетів, максимізація доходної частини державного бюджету за рахунок оптимізації податкових та неподаткових надходжень, раціональний розподіл видатків бюджету, ефективне використання коштів державного бюджету в умовах обмеженості фінансових ресурсів, обмеження зростання державного боргу, регулювання міжбюджетних відносин та посилення ролі органів місцевого самоврядування.

Податкова політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс заходів і спрямований на мобілізацію фінансових ресурсів у доходну частину державного бюджету, місцевих бюджетів, державних цільових фондів у формі податків, зборів, обов'язкових платежів. Податковою політикою вирішується проблема формування таких підходів, які сприяли б, з одного боку, забезпеченню достатності фінансових ресурсів для виконання державою своїх функцій, а з іншого - не перешкождали розвитку суб'єктів підприємницької діяльності, галузей економіки та ефективного розвитку національної економіки загалом.

Отже, пріоритетними напрямами податкової політики на сучасному етапі розвитку економіки України повинні бути:

- підвищення стимулюючої та регулюючої функцій оподаткування;
- забезпечення стабільності податкового законодавства, введення мораторію на внесення змін і доповнень у існуючі законодавчі та нормативно-правові акти з питань оподаткування;
- зменшення кількості податкових пільг;
- оптимізація оподаткування: зменшення податкового навантаження, підвищення ролі прямого та прогресивного оподаткування.

Бюджетно-податкова (фіскальна) політика - це напрямок діяльності, що реалізується державою через синхронні зміни у системі оподаткування та видатках уряду, і спрямований на досягнення економічного зростання внаслідок створення сприятливих умов для виробничо-господарської та фінансової діяльності суб'єктів господарювання. Метою фіскальної політики є досягнення повної зайнятості, зростання виробництва, контроль за інфляцією тощо.

В період економічного спаду та збільшення безробіття заходи фіскальної політики передбачають збільшення державних видатків, зниження рівня оподаткування. В періоди "перегріву" економіки здійснюється зниження обсягу державних видатків, збільшення податкового навантаження, забезпечується скорочення дефіциту бюджету. В періоди помірному розвитку фіскальна політика реалізується за допомогою "вбудованих стабілізаторів" обсягів податків, державних витрат, трансфертів.

Грошово-кредитна політика — це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс заходів центрального банку (Національного банку України) і спрямований на регулювання руху кредитних ресурсів, підтримання стабільності національної грошової одиниці, впорядкування темпів інфляції, управління обсягами кредитування, встановлення необхідних обсягів грошової маси в обігу тощо.

До фінансових інструментів і важелів, що використовуються в процесі проведення грошово-кредитної політики відносяться:

- ставка рефінансування;
- обов'язкові резервні вимоги для комерційних банків;
- процентні ставки за кредит;
- термін надання кредитів;
- забезпеченість кредитів;
- пільги;
- валютний курс;
- швидкість обігу грошей;
- пропозиція грошей.

Для забезпечення бюджетного процесу Національний банк України щорічно до 1 квітня поточного року в документі "Основні напрями грошово-кредитної політики" повинен сформулювати основні підходи до проведення грошово-кредитної політики в наступному бюджетному році та визначити відповідні макроекономічні показники, які НБУ регулює.

Валютна політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс економічних, юридичних та організаційних заходів і спрямований на забезпечення нормального функціонування і стабільності курсу національної валюти, підтримання рівноваги платіжного балансу. Регулювання валютно-ринкової кон'юнктури проводиться НБУ за допомогою формування золотовалютних резервів, використання валютних інтервенцій, валютних обмежень тощо.

Страхова політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс організаційних заходів, методів та інструментів і спрямований на забезпечення функціонування страхових фондів, що формуються на основі страхових внесків від громадян, фізичних та юридичних осіб, доходів, отриманих від розміщення тимчасово-вільних коштів цих фондів, та здійснення страхового захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання страхових випадків.

Інвестиційна політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс заходів і спрямований на акумулювання

внутрішніх та зовнішніх інвестицій в пріоритетні напрями економічної діяльності, на розвиток тих галузей та підприємств, що мають найважливіше значення і визначають науково-технічний прогрес. Інвестиційна політика займає одне з головних місць у системі сучасних зовнішньоекономічних зв'язків і має значний вплив на економічний розвиток держави та регіонів. Подальший розвиток національної економіки неможливий без достатнього обсягу інвестиційних ресурсів та ефективного проведення інвестиційної політики.

Інвестиційна політика може проводитись на рівні окремого підприємства, вона передбачає:

- формування окремих напрямів інвестиційної діяльності відповідно до стратегії розвитку держави, підприємств та реалізації інвестиційних програм;
- аналіз умов зовнішнього економічного середовища і кон'юнктури ринку;
- визначення окремих об'єктів інвестування відповідно до інвестиційних програм;
- забезпечення ефективності інвестицій (строки, обсяги, віддача);
- визначення джерел фінансування інвестиційних об'єктів;
- формування та оцінка інвестиційного портфеля. Розрізняють три типи інвестиційної політики підприємства:
  - консервативна (основна мета - мінімізація ризику, збереження набутого);
  - компромісна (рівень ризику наближений до середньоринкового);
  - агресивна (ризикова політика, яка спрямована на максимум доходу в найкоротший термін).

Інноваційна політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс заходів і спрямований на раціональне використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок, що зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг. Інновації - це новостворені (засновані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології на основі наукових знань, принципово нові товари або послуги, організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного та іншого характеру, що створюють "точки зростання" інформаційної економіки, суттєво поліпшують структуру та якість виробництва, підвищують якість життя людей.

Амортизаційна політика - це напрямок діяльності, що реалізується через визначений комплекс заходів на макроекономічному та мікроекономічному рівнях, спрямований на ефективне відновлення основних засобів шляхом встановлення норм амортизаційних відрахувань. На рівні держави амортизаційна політика проводиться шляхом диференціації основних засобів на групи і запровадження для кожної групи окремих норм амортизаційних відрахувань. Загальним для всіх груп є метод нарахування амортизації, а саме - від залишкової вартості основних засобів. Законодавством установлені норми амортизації у відсотках до балансової (тобто залишкової) вартості кожної з чотирьох груп основних засобів на

початок звітнього періоду (в розрахунку на квартал): перша група - 2 відсотка, друга група - 10 відсотків, третя група - 6 відсотків, четверта група - 15 відсотків. На рівні окремих суб'єктів підприємницької діяльності існують такі методи нарахування амортизації: прямолінійний, метод прискороеного зменшення залишкової вартості основних засобів, кумулятивний, виробничий, метод подвійного зменшення тощо.

3.3. Сутність фінансового механізму

"... фінансовий механізм - це система фінансових форм, методів, важелів та інструментів, які використовуються у фінансовій діяльності держави і підприємств за відповідного нормативного, правового та інформаційного їхнього забезпечення, в контексті відповідної фінансової політики на мікроекономічному та макроекономічному рівнях".

Із найбільш загальних позицій термін "механізм" означає сукупність складових (деталей) цілого (системи), які, взаємодіючи, служать для передачі і перетворення руху на кожному етапі і забезпечують рух системи у визначеному напрямку.

Держава, або підприємство, як складні системи, повинні розробити фінансову політику, тобто усвідомити куди саме слід прямувати на даному відрізьку часу, а потім її реалізувати, втілити. Для цього й створюється фінансовий механізм у формі методів, інструментів, важелів, які забезпечують формування необхідних потоків коштів. Вхідні потоки будуть формувати доходну частину фондів, а вихідні - забезпечувати цільові витрати, таким чином здійснюється практична реалізація цілей фінансової політики.

3.4. Складові елементи фінансового механізму

Формування та функціонування фінансового механізму відбувається в різних сферах фінансів. Саме тому, науковці досліджують фінансовий механізм страхування, фінансовий механізм суб'єктів підприємницької діяльності, фінансовий механізм державних підприємств, механізм функціонування державних фінансів тощо.

У рамках фінансового механізму (рис. 3.1). виділяють його основні складові, а саме: **джерела фінансового забезпечення та модель фінансового регулювання**

1. Фінансове забезпечення здійснюється в таких формах:

- бюджетне фінансування, що здійснюється на безповоротній основі за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів;
- кредитування, яке здійснюється за рахунок мобілізації тимчасово-вільних коштів на основі принципів забезпеченості, платності, поверненості, цільового призначення;
- самофінансування, засноване на використанні власних ресурсів для забезпечення розвитку суб'єктів підприємницької діяльності.

2. Фінансове регулювання використовує сальдовий та нормативний методи.

В основу сальдового методу покладено такий показник як різниця між надходженнями коштів та їх витратами за певний проміжок часу. В

нормативному методі основою є норма - емпірично встановлений показник витрачання того, чи іншого ресурсу. На основі цих методів здійснюється фінансове планування, фінансове оперативне управління, фінансовий контроль.

Фінансове планування - діяльність щодо формування та використання цільових централізованих та децентралізованих фондів фінансових ресурсів для розширеного відтворення та задоволення поточних потреб держави, підприємств, домогосподарств.

Фінансове оперативне управління - комплекс заходів, які розробляються на основі оперативного аналізу фінансової ситуації, для регулювання, складання та виконання фінансових планів, а також здійснення поточного контролю за їх виконанням.

Фінансовий контроль - вид діяльності, здійснюваний всіма ланками влади та комерційними структурами з метою забезпечення відповідного рівня фінансової дисципліни та цільового використання централізованих та децентралізованих фондів.

Засобами фінансового регулювання є фінансові інструменти та фінансові важелі.

У фінансовому регулюванні використовуються фінансові інструменти - певний спосіб фінансування, який реалізується як певний договір, в якому зазначені юридичні вимоги, захищені законом, з боку одного учасника і зобов'язання з боку іншого учасника, або як визначені законом взаємовідносини держави і інших суб'єктів економіки. На рівні держави такими інструментами є податки, субсидії, трансферти тощо, на рівні підприємств - фінансові інструменти грошового ринку: депозитні сертифікати, банківські акцепти, комерційні векселі, зворотні вимоги про викуп цінних паперів тощо.

Фінансовими важелями на макрорівні є, наприклад, ставка оподаткування, рівень резервування, ставка рефінансування НБУ, валютний курс тощо. Фінансові важелі часто використовуються для стимулювання потрібних процесів та застосування фінансових санкцій для зменшення небажаних явищ і процесів.

Фінансові стимули - це рівень заробітної плати, доходів працівників, матеріальні допомоги, премії, пенсії, стипендії, надання різних пільг, зокрема - податкових пільг, податкових канікул, списання податкової заборгованості. До стимулів належать також заохочувальні фонди, створювані з прибутку, бюджетне фінансування ефективних напрямів розвитку національної економіки, фінансування підготовки і перепідготовки кадрів тощо.

Фінансові санкції охоплюють штрафи і пеню. Штрафи - це ступінь матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил, накладаються, як правило, у твердій грошовій сумі. Пеню накладають при несвоєчасному виконанні грошових зобов'язань і нараховують за кожен день прострочення платежу, встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу (санкції за порушення податкового законодавства, санкції за нецільове використання бюджетних

коштів, пені за несвоєчасну сплату платежів, зменшення або призупинення бюджетного фінансування, вилучення до бюджету коштів, використаних не за призначенням, відміна наданих пільг).

3.5. Забезпечення функціонування фінансового механізму в Україні

Забезпечення функціонування фінансового механізму на рівні держави здійснюють фінансові органи та інститути:

1. Органи, що обслуговують сферу бюджету держави:

- Міністерство фінансів України,*
- Державне казначейство України;
- Контрольно-ревізійна служба України;
- Державна податкова служба України,
- Митна служба України

2. Контрольно-регулюючі органи:

- Рахункова палата України;
- Державна комісія з пінних паперів та фондового ринку України;
- Аудиторська палата України та аудиторські фірми.

3. Фінансові інститути, що визначають діяльність фінансового ринку:

- Національний банк України і комерційні банки;
- Міжбанківська валютна біржа;
- Фондові біржі та фінансові посередники;
- Страхові компанії.

4. Органи управління цільовими фондами:

- Пенсійний фонд України;
- Фонди загальнообов'язкового соціального страхування.

ТЕМА 4. ФІНАНСИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУБ'ЄКТІВ

- 1. Сутність фінансів господарських суб'єктів і характеристика грошових потоків, що визначають їх зміст.**
- 2. Фінансові ресурси підприємства.**
- 3. Класифікація доходів і видатків підприємства.**
- 4. Управління процесами формування і використання фінансових ресурсів господарських суб'єктів.**
- 5. Фінансові результати та фінансові показники**

4.1. Сутність фінансів підприємств, їх функції

Фінанси підприємств забезпечують діяльність сфери суспільного виробництва, яке створює матеріальні блага та послуги, формує валовий внутрішній продукт і національний дохід суспільства, а також, завдяки оподаткуванню, формує основну частину фінансових ресурсів держави.

Фінанси підприємств - це регульовані у визначеному правовому полі за допомогою спеціальних методів, прийомів та інструментарію потоки коштів через створювану на мікрорівні систему грошових фондів, які забезпечують процес підготовки виробництва, виготовлення і реалізації продукції, утворення виручки, доходу і прибутку та забезпечення виробничого і соціального розвитку.

Забезпечуючи процес виробництва товарів і послуг фінанси підприємств формують певні економічні взаємовідносини між всіма учасниками виробничого процесу, які оцінюються розмірами частки коштів, яка спрямовується до кожного учасника.

Фінанси підприємств виконують ряд функцій.

Через грошові потоки здійснюється розподіл отриманого доходу між учасниками виробничого процесу. Виручка від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) йде на покриття витрат, які були здійснені задля її отримання, та доходу. До цих витрат, в першу чергу, відносять витрати на відшкодування вартості використаних у процесі виробництва засобів виробництва (амортизаційні відрахування), матеріальні витрати, витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи, сплата відповідних податків і зборів до бюджету та інші витрати. Частина коштів, що залишається як дохід, спрямовується на створення резервного та інших фондів підприємства, які необхідні для виробничого і соціального розвитку учасників виробничого процесу.

Фінанси підприємств передбачають числову оцінку потоків коштів, обсягів тих чи інших економічних процесів в еквіваленті грошової одиниці, отже появляється можливість кількісної оцінки і, відповідно, ретельного контролю за кожною виробничою операцією зокрема та виконанням підприємствами запланованих обсягів виробництва, продажу продукції, отримання доходу і прибутку загалом, формуванням і цільовим використанням підприємницьких фондів.

Фінанси підприємств дозволяють здійснити диверсифікацію ризиків підприємницької діяльності.

Однією із функцій є також забезпечення широкого фінансового інформування громадськості з метою надання їй можливості прийняття виважених фінансових рішень.

Підприємствами формуються зовнішні та внутрішні фінансові взаємовідносини.

Зовнішні:

виникають у підприємств з державою з приводу податкових та інших платежів у бюджет та державні цільові фонди, бюджетне фінансування, одержання субсидій;

- виникають між окремими підприємствами у зв'язку з спільними фінансовими інвестиціями у цінні папери та одержанням на них доходу, здійсненням пайових внесків, участю у розподілі прибутку від спільної діяльності, одержанням і сплатою штрафних санкцій;

- формуються у підприємств з банківськими установами у зв'язку з відкриттям банківських поточних рахунків у національній та іноземній валютах, одержанням та погашенням кредитів, сплатою відсотків за кредитними ресурсами;

- формуються у підприємств з страховими компаніями у зв'язку із сплатою страхових платежів;

- виникають між окремими підприємствами у вигляді розрахунків з постачальниками і покупцями.

Внутрішні:

- пов'язані з формуванням статутного капіталу та інших фондів підприємницьких структур;

- пов'язані із розподілом доходів і формуванням прибутку підприємства;

- пов'язані з розподілом чистого прибутку та його використанням;

- з формуванням та використанням фонду амортизаційних відрахувань.

4.2. Фінансові ресурси підприємств. Джерела формування фінансових ресурсів

фінансові ресурси - це сукупність централізованих і децентралізованих коштів у розпорядженні суб'єктів господарювання, які є джерелом виробничого і соціального розвитку.

Існують певні особливості щодо формування фінансових ресурсів підприємства залежно від індивідуальних особливостей суб'єкта господарювання, який розглядається. Отже структура фінансових ресурсів, на підприємствах різноманітних форм власності, є досить різною.

Загальний обсяг фінансових ресурсів кожного підприємства формують такі складові: статутний капітал, резервний капітал, амортизаційний капітал, додатковий капітал (в тому числі створений у зв'язку з індексацією основних засобів), нерозподілений (тимчасово невикористаний) прибуток, кредиторська заборгованість - короткострокова заборгованість підприємства, що включає перехідну заборгованість із заробітної плати, відрахувань до бюджету та централізованих фондів, відрахувань на соціальне страхування, а також обсяг коштів за виданими векселями.

Фінансові ресурси підприємств за джерелами їх формування прийнято поділяти на дві групи: власні та позикові.

Власні фінансові ресурси - це базова частина фінансових ресурсів підприємства. Складовими власних фінансових ресурсів є статутний фонд або статутний капітал фірми, додатковий капітал, фонд амортизаційних відрахувань, резервний фонд, нерозподілений прибуток.

Статутний капітал - сплачена та зареєстрована початкова сума капіталу підприємства, виражена у грошовому еквіваленті, сформована для забезпечення старту діяльності підприємства як сукупність внесків засновників у майно підприємства при його утворенні та за рахунок випуску і подальшого продажу акцій. Особливості формування статутного капіталу для підприємств різних форм власності наведено в таблиці 4.1.

Амортизація — це поступове перенесення вартості основних засобів на вартість виробленої продукції (товарів, робіт, послуг) протягом строку корисного використання об'єкту основних засобів.

Резервний капітал - обсяг резервів, що створюються відповідно до чинного законодавства за рахунок нерозподіленого прибутку підприємства (5 % суми чистого прибутку щорічно аж до досягнення величини резервного капіталу 25 % від розміру статутного капіталу).

Додатковий капітал складається з емісійного доходу, одержаного від розміщення акцій власної емісії за цінами, які перевищують номінальну вартість; іншого вкладеного капіталу; безоплатно одержаних необоротних активів тощо.

Нерозподілений прибуток - це частина чистого прибутку, яка утворюється після вирахування із загальної суми прибутків обов'язкових платежів - податків, зборів, штрафів, пені, неустойок, частини відсотків і інших обов'язкових виплат. Чистий прибуток знаходиться в розпорядженні фірми і розподіляється за рішеннями її керівних органів.

До складу залучених фінансових ресурсів включають кредиторську заборгованість за товари (роботи, послуги), а також всі види поточних зобов'язань підприємства за розрахунками:

- суму заборгованості підприємства з усіх видів платежів до бюджету;
- суму заборгованості за внесками в позабюджетні фонди;
- суму заборгованості підприємства з виплати дивідендів його засновникам;
- суму авансів, отриманих від юридичних і фізичних осіб у рахунок подальшої поставки продукції, виконання робіт та надання послуг тощо.

Залучені позикові фінансові ресурси підприємства найчастіше зустрічаються в формі:

- банківських кредитів і позик;
- коштів від випуску і продажу облігацій фірми;
- позик від інших небанківських суб'єктів ринку.

4.3. Управління фінансами підприємств. Організація фінансової роботи на підприємстві

Управління фінансами підприємств - це управління потоками вхідних і вихідних коштів підприємства для формування, розподілу і використання необхідних фінансових ресурсів, максимізації прибутку підприємства, підвищення рентабельності та платоспроможності.

Перша група функцій фінансової управлінської діяльності на підприємстві передбачає:

1. Розроблення фінансової стратегії діяльності підприємства.
2. Формування ефективних інформаційних систем, які забезпечують чітке відслідковування внутрішньої і зовнішньої фінансової інформації та обґрунтування альтернативних варіантів управлінських рішень.
3. Проведення комплексного аналізу різних аспектів фінансової діяльності підприємства.
4. Здійснення фінансового планування діяльності підприємства за його основним напрямком.
5. Розроблення системи стимулювання реалізації прийнятих управлінських рішень.
6. Здійснення ефективного контролю за реалізацією прийнятих управлінських рішень.

Друга група функцій фінансової управлінської діяльності на підприємстві передбачає:

1. Управління активами (оборотними, необоротними, оптимізація їх складу).
2. Управління капіталом (власним капіталом, залученим капіталом, оптимізація структури капіталу).
3. Управління інвестиціями (реальними та фінансовими інвестиціями).
4. Управління грошовими потоками (грошові потоки від операційної, фінансової та інвестиційної діяльності).
5. Управління фінансовими ризиками (управління складом фінансових ризиків, управління профілактикою фінансових ризиків, управління страхуванням фінансових ризиків).
6. Антикризове фінансове управління (управління відновленням фінансової стійкості, управління забезпеченням фінансової рівноваги, управління санацією підприємства).

Фінансова робота на підприємстві організовується фінансовим відділом, що є самостійним структурним підрозділом. Фінансова робота на підприємстві включає: фінансове планування, оперативна фінансова робота, контроль-аналітична робота.

До основних завдань фінансової роботи належать:

- мобілізація фінансових ресурсів, необхідних для підтримки нормального виробничого циклу, передбаченого планом;
- пошук шляхів максимізації прибутку, підвищення рентабельності;

- своєчасне виконання зобов'язань перед фінансово-кредитними установами, бюджетом та державними цільовими фондами, перед постачальниками та працівниками підприємства;

- контроль за ефективним, раціональним та цільовим використанням наявних фінансових ресурсів підприємства.

Для виконання своїх функцій щодо управління фінансовими ресурсами і контролю за їх раціональним використанням фінансова служба підприємства виконує необхідні розрахунки і на їх основі вносить обґрунтовані пропозиції керівництву підприємства щодо розподілу наявних фінансових ресурсів між виробничими структурними підрозділами, функціональними службами; розробляє поточні і оперативні фінансові плани та інші планово-фінансові документи; вишукує резерви збільшення прибутку і надходження додаткових фінансових ресурсів з метою забезпечення потреб підприємства у коштах на фінансування виробництва, капітальних вкладень, проведення соціально-культурних заходів; здійснює контроль за виконанням показників фінансового плану підрозділами і підприємством в цілому, а також за цільовим використанням фінансових ресурсів. Крім того, фінансова служба бере активну участь у заходах, спрямованих на запровадження внутрішнього комерційного розрахунку на підприємстві, вивчає стан фінансового ринку регіону і країни для планування та прийняття рішень в інвестиційній сфері.

4.4. Доходи суб'єктів господарювання. Витрати підприємства, їх класифікація

Суб'єкт підприємницької діяльності здійснює, як правило, декілька видів виробничо-господарської діяльності, його метою є отримання прибутку. Результативність такої діяльності залежить від співвідношення отримуваних доходів та розміру зроблених витрат.

Прибуток перевищення доходів над витратами

Валовий дохід - це загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній та нематеріальній формах як на території України, так і за її межами.

Валові витрати - це сума будь-яких витрат платника податку, сплачених (нарахованих) протягом звітного періоду і пов'язаних з підготовкою, організацією, веденням виробництва, продажем продукції, та охороною праці.

Поняття доходів, витрат і фінансових результатів діяльності трактуються в П(С) БО 3 "Звіт про фінансові результати".

Доходи - збільшення економічних вигод у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які призводять до зростання власного капіталу (крім зростання капіталу за рахунок внесків власників).

Витрати - зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілу власниками).

Доходи підприємства формуються в процесі основної, операційної, інвестиційної, фінансової діяльності та надзвичайних подій. Всі види діяльності підприємства тісно пов'язані між собою.

Основна діяльність - операції, пов'язані з виробництвом або реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг), що є головною метою створення підприємства і забезпечують основну частку його доходу.

Операційна діяльність - основна діяльність підприємства, а також інші види діяльності, які не є інвестиційною чи фінансовою діяльністю.

Інвестиційна діяльність - це придбання і продаж довгострокових активів, а також інших інвестицій, які не є еквівалентами грошових коштів.

Фінансова діяльність - це діяльність, яка призводить до змін розміру та складу власного і запозиченого капіталу підприємства.

Надзвичайна подія - подія або операція, яка відрізняється від звичайної діяльності підприємства, та не очікується, що вона повторюватиметься періодично або в кожному наступному звітному періоді.

Витрати підприємства - це зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які приводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілу власниками).

У зв'язку з цим розглянемо класифікацію ознак витрат з основної діяльності: залежно від порядку та способу перенесення витрат на продукцію підприємства розрізняють прямі (витрати, безпосередньо пов'язані із виготовленням продукції, наданням послуг чи виконанням робіт) і непрямі витрати (витрати, що пов'язані із фінансуванням додаткових чи обслуговуючих процесів); залежно від зміни абсолютної величини витрат суб'єкта господарювання при зміні обсягів випуску продукції розрізняють витрати умовно-постійні (не залежать від зміни обсягів виробництва) та умовно-змінні (змінюються зі зміною обсягів виробництва);

залежно від характеру зв'язку витрат виробництва розрізняють виробничі (витрати, обумовлені технічними, організаційними та іншими особливостями виробничого процесу) та невиробничі (витрати, що мають другорядний характер).

- за періодичністю виникнення та часовими характеристиками розрізняють постійні або регулярні витрати (витрати, що періодично виникають у процесі здійснення суб'єктом господарювання фінансово-господарської діяльності) та разові витрати (витрати, що мають нерегулярний характер);

— для потреб контролінгу витрат у системі цільового планування прибутку виділяють групи витрат за центрами їх виникнення.

В цілому, слід зазначити, що витрати підприємства поділяються на ті, які формують собівартість продукції та ті, які відносяться на фінансовий результат (адміністративні, витрати на збут, інші операційні витрати). Саме за такою класифікацією витрат побудована звітність вітчизняних підприємств.

Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) визначається виробничою собівартістю продукції, яка була реалізована протягом звітного

періоду, нерозподілених загально-виробничих витрат та наднормативних виробничих витрат. **До виробничої собівартості продукції включаються:**

- прямі матеріальні витрати;
- прямі витрати на оплату праці;
- інші прямі витрати;
- загально-виробничі витрати.

До адміністративних витрат відносяться загальногосподарські витрати, спрямовані на обслуговування та управління підприємством: загальні корпоративні витрати, витрати на службові відрядження й утримання апарату управління підприємством та іншого загальногосподарського персоналу, витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського використання, витрати на професійні послуги, юридичні, аудиторські, з оцінки майна тощо,

витрати на зв'язок, амортизація нематеріальних активів загальногосподарського призначення, податки, збори та інші непередбачувані законодавством платежі, плата за розрахунково-касове обслуговування банків тощо.

До витрат на збут відносять витрати, пов'язані з реалізацією (збутом) продукції (товарів, робіт, послуг): витрати пакувальних матеріалів, витрати на ремонт тари, оплата праці та комісійні винагороди продавцям, торговим агентам, працівникам відділу збуту, витрати на рекламу та дослідження ринку (маркетинг), витрати на відрядження працівників, зайнятих збутом, витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів, пов'язаних із збутом продукції, витрати на транспортування та страхування продукції, витрати на гарантійне обслуговування та ремонт тощо.

Інші операційні витрати - це витрати на дослідження та розробки, собівартість реалізованої іноземної валюти, втрати від знецінення запасів, нестачі і втрати від псування цінностей, виплата штрафів, пені, неустойок.

4.5. Фінансові результати та фінансові показники

Фінансовий результат - це приріст (чи зменшення) вартості власного капіталу підприємства, що утворюється в процесі його підприємницької діяльності за звітний період. Основним фінансовим результатом діяльності підприємства є прибуток, збільшення якого означає примноження фінансових ресурсів та зростання фінансових результатів. Збиток підприємства означає втрату фінансових ресурсів підприємств, якщо збитки носять регулярний характер, то врешті-решт будуть витрачені всі фінансові ресурси і підприємство збанкрутує. Отже, фінансовим результатом діяльності підприємства може бути прибуток або збиток.

Відповідно до П(С)БО №2, прибуток - сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати, а збиток - перевищення суми витрат над сумою доходу, для отримання якого були здійснені ці витрати.

Прибуток формується поступово протягом фінансово-господарського року. Більшу частину прибутку становить прибуток від реалізації продукції, одержаний у вигляді різниці між виручкою від реалізації продукції і

витратами на її виробництво та збут. На підприємстві можливі доходи, витрати, які не пов'язані з реалізацією продукції, але збільшують або зменшують суму прибутку або збитків, - це фінансові результати, отримані від інвестиційної та фінансової діяльності, а також результати, які пов'язані з надзвичайними подіями.

В сучасних умовах розвитку суб'єктів підприємницької діяльності остаточний фінансовий результат (збиток) формується поступово протягом фінансово-господарського року від усіх видів звичайної та надзвичайної діяльності та включає:

- чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, послуг);
- валовий прибуток (збиток);
- фінансові результати від операційної діяльності;
- фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування;
- фінансові результати від звичайної діяльності;
- фінансові результати від надзвичайної діяльності;
- чистий прибуток (збиток).

Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), визначається шляхом вирахування з доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) податку на додану вартість, акцизного збору, інших зборів, знижок тощо. Різниця між чистим доходом і собівартістю реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) називається валовим прибутком (збитком).

Що стосується фінансового результату від операційної діяльності, то він визначається як алгебраїчна сума валового прибутку (збитку), іншого операційного доходу, адміністративних витрат, витрат на збут та інших операційних витрат. А фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування визначається як алгебраїчна сума прибутку (збитку) від операційної діяльності, фінансових та інших доходів, фінансових та інших витрат.

Фінансовий результат від звичайної діяльності визначається як різниця між прибутком від звичайної діяльності до оподаткування та сумою податку з прибутку.

Окремо від фінансових результатів від звичайної діяльності відображаються невідшкодовані збитки та прибутки від надзвичайних подій (стихійного лиха, пожежі, техногенних аварій тощо).

Остаточний фінансовий результат - чистий прибуток (збиток) визначається як різниця між різними видами доходів та витрат підприємства за звітний період.

Сума чистого прибутку підприємства спрямовується на формування фондів підприємства, а саме: резервного фонду у розмірі не менше 25 % статутного капіталу підприємства. Він використовується для покриття витрат, пов'язаних з відшкодуванням збитків та позапланових витрат. Резервний фонд створюється шляхом щорічних відрахувань у розмірі не менше 5 % чистого прибутку підприємства до одержання необхідної суми. Кошти фонду зараховуються на спеціальний рахунок в установі банку.

Рішення про використання коштів фонду приймається зборами учасників товариства;

- фонду сплати дивідендів. Розмір планової і нарахованої за рік суми грошових коштів цього фонду затверджується зборами учасників підприємства;

- фонду соціально-культурного розвитку, який формується і використовується відповідно до рішень, затверджених зборами учасників підприємства.

Крім того, прибуток підприємства може бути використаний за такими важливими напрямками:

- фінансування витрат, пов'язаних із розвитком підприємства (витрати на науково-дослідні роботи, розробку й освоєння нових видів продукції і технологій, модернізацію обладнання, реконструкцію діючого виробництва);

- фінансування витрат, пов'язаних із будівництвом об'єктів не виробничого призначення, проведенням оздоровчих заходів, утриманням об'єктів соціальної інфраструктури (витрати на експлуатацію соціально-побутових об'єктів, що є на балансі підприємства);

- витрати на матеріальне заохочення працівників підприємства (виплата одноразових премій за виконання важливих виробничих завдань, преміювання за створення, освоєння і впровадження нової техніки тощо);

- формування фінансових резервів у розмірах, рекомендованих чинним законодавством;

- фінансування благодійних заходів;

- фінансування приросту власних обігових коштів;

- формування резерву для виплати дивідендів.

Нерозподілений прибуток, невикористаний на збільшення капіталу та виплату дивідендів, визнається фінансовим резервом і може використовуватись в майбутньому для покриття збитків, фінансування інвестиційних проектів тощо.

Основними фінансовими показниками, які характеризують ефективність фінансово-господарської діяльності підприємства є:

1. Рентабельність - це відносний показник, тобто рівень прибутковості, що вимірюється V відсотках.

$$P = \frac{\Pi}{B(A, K)} \times 100$$

де: P - рентабельність, %; Π - прибуток; $B(A, K)$ - витрати (активи, ресурси, капітал).

Показник рентабельності показує, скільки копійок прибутку одержує підприємство при понесених витратах (вкладених активах, ресурсах) в його господарську діяльність у розмірі 1 гривні.

2. Коефіцієнт фінансової незалежності "автономії" (концентрації власного капіталу) обчислюється як відношення загальної суми власного капіталу до підсумку балансу. Цей коефіцієнт характеризує частку активів власників підприємства в загальній сумі активів, авансованих у його діяльність.

Практикою встановлено, що загальна сума заборгованості не повинна перевищувати суму власних джерел фінансування, тобто критичне значення коефіцієнта автономії складає 0,5. Чим більше значення коефіцієнта, тим кращий фінансовий стан підприємства (менша залежність від зовнішніх джерел).

1) Коефіцієнт незалежності (автономії) розраховується за формулою (K_n):

$$K_n = \frac{\text{Власний капітал (ряд. 380 ф.№1)}}{\text{Валюта балансу (ряд. 280 ф.№1)}}$$

3. Ліквідність - це показник фінансового стану, який показує, як швидко підприємство може безперешкодно продати свої активи, одержати гроші і повернути борги у міру наближення строку їх повернення. Вона полягає у можливості підприємства швидко розраховуватись за допомогою наявного на балансі майна (активів) за своїми зобов'язаннями (пасивами). Від рівня ліквідності активів залежить платоспроможність підприємства. Найліквіднішими активами є готівка та безготівкові кошти на рахунках в банку. Дебіторська заборгованість — теж ліквідний актив, оскільки передбачається, що дебітори оплатять борги у найближчому майбутньому. Найменш ліквідним поточним активом є запаси, тому що для одержання грошових коштів готову продукцію, товари понад нормативні залишки виробничих запасів спочатку необхідно продати.

Коефіцієнт поточної ліквідності ($K_{пл}$) розраховується за формулою:

$$K_{пл} = \frac{\text{Оборотні активи + Витрати майбутніх періодів} \quad \text{(ряд. 260 ф.№1) (ряд. 270 ф.№1)}}{\text{Поточні зобов'язання + Доходи майбутніх періодів} \quad \text{(ряд. 620 ф.№1) (ряд. 630 ф.№1)}}$$

Проміжний коефіцієнт покриття (K_n) розраховується за формулою:

$$K_n = \frac{\text{Оборотні активи - Запаси + Витрати майбутніх періодів} \quad \text{(ряд. 260 ф.№1) (ряд. 100-140 ф.№1) (ряд. 270 ф.№1)}}{\text{Поточні зобов'язання + Доходи майбутніх періодів} \quad \text{(ряд. 620 ф.№1) (ряд. 630 ф.№1)}}$$

4. **Платоспроможність** - це можливість підприємства своєчасно задовольняти платіжні вимоги постачальників, повертати кредити і позики, видавати заробітну плату, вносити платежі до бюджету. Звідси, ліквідність балансу підприємства є пов'язання можливості продажу його активів з одночасною оплатою зобов'язань. Підприємство вважається платоспроможним, якщо сума поточних активів (грошових коштів, виробничих запасів, дебіторської заборгованості) більша або рівна його зовнішнім поточним зобов'язанням (заборгованості). Про неплатоспроможність підприємства можуть свідчити відсутність грошей на розрахункових рахунках, наявність непогашеної в строк заборгованості, порушення строків виплати оплати праці тощо.

ТЕМА 5. ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

1. Сутність і призначення державних фінансів.

Державні фінанси являють собою досить розгалужену систему відносин, яка опосередковується формуванням і використанням централізованих на різних рівнях адміністративного поділу фондів грошових коштів. Розгалуженість цієї системи і наявність значної кількості фондів обумовлюється різноманітністю функцій держави і завдань, які вона вирішує, а також розмежуванням функцій і повноважень між різними рівнями державної влади.

Державні фінанси — це сукупність розподільно-перерозподільних відносин, що виникають у процесі формування і використання централізованих фондів грошових коштів, призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

З допомогою державних фінансів держава розподіляє і перерозподіляє значну частину валового внутрішнього продукту, який є головним об'єктом фінансових відносин. **Суб'єктами** державних фінансів, з одного боку, є держава, з іншого — населення і підприємницькі структури. Державні фінанси як провідна сфера фінансової системи держави опосередковують майже 80 % усіх фінансових ресурсів і охоплюють різноманітні фінансові інституції, за допомогою яких держава здійснює свою фінансову діяльність. Фінансові відносини, що виникають у держави з іншими суб'єктами, мають досить складний характер. З позицій держави, з одного боку, формування коштів централізованих фондів характеризує і відносини обміну, і розподілу, і перерозподілу. Відносини обміну досить незначні за обсягами і питомою вагою і пов'язані з надходженням доходів, отриманих від реалізації державного майна і ресурсів, що належать державі, від майнових прав, від надання послуг тощо. Відносини розподілу відображають частку держави у створеному ВВП, яку вона отримує у формі непрямих податків. Відносини перерозподілу відбивають формування фондів за рахунок оподаткування доходів юридичних і фізичних осіб. У процесі використання державних коштів виникають відносини розподілу і перерозподілу. Розподільні відносини з боку держави характеризують використання тієї частини державних доходів, що отримана нею на основі обміну і розподілу, а перерозподільні — тих, що отримані на основі перерозподілу. З погляду юридичних і фізичних осіб державні фінанси мають насамперед яскраво виражений перерозподільний характер, хоча в них присутні й елементи обміну — плата за державні послуги.

Склад державних фінансів, розглядається за ланками і рівнями органів державної влади й управління. Ланками державних фінансів, є:

- бюджет держави;
- фонди цільового призначення;
- державний кредит;
- фінанси державного сектора.

За рівнями державні фінанси поділяються на загальнодержавні й місцеві.

Загальнодержавні фінанси призначені для забезпечення тих потреб суспільства, які мають загальнонаціональний характер і відображають інтереси держави загалом. Вони, з одного боку, формують фінансову базу вищих органів державної влади й управління, а з іншого — у їхніх руках є інструментом впливу на соціально-економічний розвиток країни. Через загальнодержавні фінанси здійснюється територіальний перерозподіл ВВП з метою збалансованого розвитку окремих регіонів. З їх допомогою здійснюється також структурна політика, яка покликана забезпечити оптимальний галузевий розвиток країни.

Місцеві фінанси являють собою фінансову базу місцевих органів влади та управління. Вони забезпечують регіональні потреби у фінансових ресурсах та доходах, їх внутрішньотериторіальний перерозподіл. Основне призначення місцевих фінансів — забезпечення відносної фінансової незалежності й автономності регіональних адміністративних формувань (областей, районів) та поселень.

Основна проблема структурної побудови системи державних фінансів — устанавлення оптимального співвідношення між її рівнями.

З одного боку, рівень загальнодержавної централізації має бути таким, щоб надійно забезпечувати загальнонаціональні інтереси. Брак коштів у центральних органів влади й управління підриває їх фінансову, а відтак і політичну силу, звужує можливості їх впливу, що може негативно позначатись на країні в цілому.

З іншого боку, рівень загальнодержавної централізації не може підривати фінансової бази регіонів. Місцеві органи влади й управління потребують достатньо фінансових стимулів для ефективної діяльності. Якщо цього немає, місцева влада перетворюється у звичайних виконавців, які тільки отримують кошти, а не заробляють їх самостійно.

Держава може впливати на розподіл обмежених народногосподарських ресурсів за допомогою таких засобів:

обґрунтування і здійснення права власності;

прямі адміністративні розпорядження з відповідними штрафними санкціями за їх порушення (наприклад, будівельні норми, визначення максимально допустимого рівня забруднення природного середовища, військовий обов'язок, адміністративні заходи у сфері ринку праці та зовнішньої торгівлі);

пряме надання державою певних благ, які фінансуються з бюджету за рахунок загальних податків або спеціальних зборів (наприклад, будівництво і експлуатація шляхів та інших об'єктів інфраструктури, державні замовлення на проведення наукових досліджень, розвиток державних підприємств з урахуванням структурних і економічних проблем);

використання податків і зборів як інструменту управління виробництвом або споживанням (збори за очищення води, податкові пільги для інвестицій з охорони навколишнього середовища);

формування податкової системи з урахуванням економічної та структурної політики, пільги для певних форм одержання і використання

доходу (податкові пільги для заощаджень);

державні субсидії підприємствам (замість податкових пільг), здешевлення кредитів за рахунок бюджетних коштів, надання суспільних благ за ціною, нижчою від витрат;

часткове перебирання на себе державою підприємницького ризику через надання гарантій щодо тих видів діяльності, які становлять інтерес з погляду економічного зростання і структурної політики (ризик експортних операцій, інноваційного розвитку).

Держава впливає на розподіл і перерозподіл доходів і майна громадян під час проведення заходів щодо надання державної допомоги незахищеним верствам населення, під час формування податкової політики. При цьому можуть бути використані такі інструменти:

податки як інструмент перерозподілу (у формі прогресивного податку на дохід, податку на майно);

пряме надання суспільних благ без участі користувача у витратах («безплатна» освіта, державна система охорони здоров'я);

надання різних видів грошової допомоги, стипендій студентам, субсидій на оплату житла і комунальних послуг;

непрямі трансферти (дотації держави) системі соціального страхування;

субсидії виробникам певних благ для підтримання низького рівня цін (субсидії виробникам продуктів харчування, субсидування цін за проїзд, зниження ставок податку на додану вартість на деякі товари);

адміністративне регулювання мінімальної заробітної плати, введення обов'язкового соціального страхування.

Держава також проводить заходи, спрямовані на краще використання виробничих ресурсів, забезпечення рівня зайнятості та стабільності цін. Інструментами забезпечення стабілізаційної політики є:

зміна обсягу та структури державних витрат;

зміна видів і ставок податків і зборів, тарифів;

заходи у сфері державної заборгованості, зміни структури державного боргу і джерел його фінансування;

проведення певної політики заробітної плати і зайнятості. Розв'язання проблем державного сектору як роботодавця;

пряме і непряме субсидування підприємств (фінансування збитків приватних і державних підприємств, витрат підприємства на освіту, проведення державної тарифної політики).

2. Державні доходи та видатки

Функціонування сфери державних фінансів характеризується такими фінансовими категоріями: державні доходи, державні видатки, державний кредит.

Державні доходи — це сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності. За рівнем їх розміщення вони поділяються на централізовані й децентралізовані

Централізовані концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення. За методами мобілізації вони поділяються на податкові, позикові, надходження від державного майна та угідь. Децентралізовані доходи розміщуються на державних підприємствах. У свою чергу, частина з них може централізуватись (і централізується) в бюджеті та фондах цільового призначення. При цьому держава стосовно своїх підприємств може застосовувати як податковий метод мобілізації коштів, так і пряме вилучення частини доходів.

Метод взаємовідносин держави зі своїми підприємствами визначається характером економічної системи. В умовах адміністративної економіки переважає пряме вилучення доходів. У ринковій економіці державні підприємства, перебуваючи у ринковому середовищі, будують свої взаємовідносини з державою на загальноприйнятих податкових засадах. Основне призначення системи державних доходів — створення надійної фінансової бази для забезпечення фінансової діяльності держави.

Фінансові ресурси — це першооснова фінансового господарства держави. Фінансові ресурси держави включають:

1. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державного управління:

ресурси державного бюджету;

ресурси місцевих бюджетів;

цільові державні фонди;

фінансові ресурси державних фінансових інституцій (національного банку, державних страхових органів, державних кредитних установ).

2. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності та видів діяльності.

3. Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні населення (вклади, заощадження, депозити).

Майже 50 % фінансових ресурсів держави — це фінансові ресурси підприємницьких структур державної і недержавної форм власності. На відміну від фінансових ресурсів держави державні доходи є власністю держави, без будь-яких умов і зобов'язань щодо суб'єктів держави.

Державні доходи являють собою ту частину грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, котра пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільних відносин держави.

За матеріальним змістом державні доходи — це сума коштів, що мобілізується державою на забезпечення своєї діяльності.

Залежно від рівня розміщення виділяють централізовані і децентралізовані державні доходи. До централізованих доходів належать кошти, призначені на формування централізованих грошових фондів — державного та місцевих бюджетів, державних цільових фондів. Децентралізовані доходи — це, доходи державних підприємств, установ, організацій, що формуються переважно за рахунок їхнього прибутку і використовуються за місцем їх створення. Слід урахувати, що необґрунтовано висока частка централізації фінансових ресурсів спричинює

негативні наслідки, оскільки централізовано важко вести раціональний розподіл і забезпечувати його ефективне виконання. Однак зниження централізації за умови збереження на високому рівні державної власності може породити безгосподарність і різні порушення в розподілі і використанні фінансових ресурсів, а врешті-решт — фінансовий розлад у державі.

Залежно від методів акумулювання фінансових ресурсів можна виокремити такі групи державних доходів:

- обов'язкові платежі і збори;
- добровільні надходження;
- емісія (включаючи як емісію грошей, так і кредитну емісію);
- надходження від роздержавлення та приватизації державного майна;
- державний кредит;
- надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Джерелами формування державних доходів можуть бути: доходи отримувані від розподілу заново створеної вартості. Тобто національного доходу; доходи, що включаються до складу фонду відшкодування (наприклад, амортизаційні відрахування); доходи від реалізації національного багатства.

Державні доходи включають не тільки доходи від державної власності, а й доходи, отримувані державою в порядку перерозподілу від інших форм власності та населення. Власні доходи держави формуються на основі реалізації її прав власника: доходи державних підприємств, установ та організацій і доходи, отримувані від державного майна: землі, природних багатств і угідь. Перерозподіл доходів підприємницьких структур колективної і приватної власності, а також доходів населення здійснюється на основі наданих державі законодавчими актами прав у сфері регулювання і розподілу доходів.

Державні доходи можуть формуватись на поворотній і безповоротній основі. Поворотні доходи — це державні позики. До безповоротних доходів відносять доходи власне держави і доходи, які надходять від інших суб'єктів розподільних відносин на законодавчій основі.

Центральне місце у системі доходів держави посідають доходи державного і місцевих бюджетів, завдяки яким мобілізується основна частка фінансових ресурсів, необхідних для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій. Наприклад, у США через бюджет перерозподіляється 28 % ВВП, у Німеччині — 40 %, Швеції — 50 %. В Україні бюджетні ресурси становлять 34 % фінансових ресурсів держави і майже 45 % ВВП.

Державні видатки — це сума коштів, що витрачається державою в процесі здійснення її фінансової діяльності. Відповідно до рівня розміщення державних доходів вони також поділяються на централізовані (з бюджету і фондів цільового призначення) і децентралізовані

За роллю у суспільному виробництві розрізняють поточні видатки і видатки на розвиток. В окремих випадках це закріплюється в офіційному

поділі бюджету на дві частини: поточний і капітальний бюджети. За формами фінансування розрізняють такі державні видатки: інвестиції, бюджетні кредити, державні дотації, субсидії і виплати, кошторисне фінансування. Відповідно до цільового призначення видатки класифікуються за статтями витрат, наприклад, капітальні вкладення, капітальний ремонт, оплата праці, послуг, матеріалів та ін.

Система державних видатків призначена забезпечити раціональне розміщення та ефективне використання державних коштів. Вона характеризує державну політику фінансового забезпечення та соціально-економічного розвитку країни.

Відповідно до рівня розміщення державних доходів державні видатки також поділяються на централізовані (з бюджету і фондів цільового призначення) і децентралізовані (витрати підприємств державного сектору).

За роллю у суспільному виробництві розрізняють поточні видатки і видатки на розвиток. В окремих випадках це закріплюється в офіційному поділі бюджету на дві частини: поточний і капітальний бюджети.

Відповідно до цільового призначення видатки класифікуються за статтями витрат, наприклад, капітальні вкладення, капітальний ремонт, оплата праці, послуг, матеріалів та ін.

За формами фінансування розрізняють такі державні видатки: кошторисне фінансування, державне фінансування інвестицій, бюджетні кредити, державні дотації, субсидії і виплати.

Кошторисне фінансування — забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, органів правоохоронних і органів безпеки, органів судової влади і прокуратури. Вони отримують кошти на своє утримання із бюджету на підставі фінансових документів — кошторисів.

Державне фінансування інвестицій вміщує в собі державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку. Фінансування капітальних вкладень із бюджету за умов ринку має свої особливості. Держава втручається в процес фінансово-кредитного забезпечення капітальних вкладень державних підприємств. Поряд з бюджетними коштами, залучаються також іноземні джерела інвестиційного фінансування як з боку іноземних держав, так і з боку міжнародних і приватних вітчизняних комерційних банків і кредитних установ. Досвід провідних Європейських країн показує, що на період трансформації економіки державі належить вирішальна роль у фінансуванні конкретних загальнодержавних, структуроутворюючих інвестиційних програм. Надзвичайно актуальним стає питання якісної оцінки та контролю державних інвестицій у державний сектор.

Бюджетні кредити — це фінансова підтримка державних та інших підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю. Здійснюється вона з бюджетних асигнувань на поворотній і, як правило, платній основі під затверджені проекти використання коштів, що надаються як державна підтримка. Фінансову підтримку як бюджетну позику в Україні надає

Міністерство фінансів на договірних засадах. Державні позики надаються різним галузям на значно м'якших умовах, ніж це робиться комерційними установами. Крім того, державному кредитуванню притаманна більша гнучкість порівняно зі звичайними видатками. Кредитування можна розглядати і як важливий інструмент антициклічної політики, що активно використовується в період спаду ділової активності. Коли ж економічна діяльність повертається до свого нормального ритму, обсяги стимулюючих її позик скорочуються. Операції з кредитування є складовою загального бюджетного курсу уряду з регулювання економіки і впливу на стан фінансового ринку держави.

Державні дотації — це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу.

До субсидій у вузькому значенні належать трансферти підприємствам з боку держави (у грошовій формі або у вигляді послуг, що мають грошову оцінку) на фінансування поточних витрат. До субсидій у широкому значенні відносять всі форми втручання держави в економічну діяльність, унаслідок яких змінюються ціни на товари або фактори виробництва, а отже — і умови конкуренції на користь окремих підприємств або сфер економічної діяльності. Тобто субсидією вважається будь-яка виплата держави на користь суб'єкта підприємницької діяльності, якщо ця виплата обмежується певною галуззю, певною метою економічної політики, певним регіоном, певним виробничим фактором. В умовах ринкової економіки до субсидій у широкому значенні також належать трансферти, що мають характер субсидій. Це платежі домогосподарствам і приватним організаціям, які суттєво впливають на структуру економіки.

Державний кредит характеризує залучення коштів державою на позиковій основі. В окремих випадках держава може бути кредитором (при наданні кредитів іншим країнам) чи гарантом з боргових зобов'язань підприємств своєї країни. Кошти, що мобілізуються з допомогою державного кредиту, надходять до бюджету. Вони можуть використовуватись як знеособлено через бюджетні видатки, так і на конкретні проекти — при випуску цільових позик.

З одного боку, це спрощує її, оскільки не існує проблем мобілізації фінансових ресурсів, їх розміщення та забезпечення отримання доходів від їх використання — це завдання підприємницьких структур. Натомість держава встановлює і законодавчо фіксує систему і порядок формування своїх доходів. Але, з іншого боку, це ставить фінансову діяльність держави у пряму залежність від результатів діяльності суб'єктів господарювання, адже основою формування її доходів є перерозподіл доходів юридичних і фізичних осіб. При цьому обсяги доходів держави залежать від двох чинників — обсягів виробленого ВВП і налагодженості механізму вилучення його певної частини на формування державних доходів.

Безумовно, основним чинником, що забезпечує стабільність фінансової діяльності держави, є обсяг виробленого ВВП, адже якщо він обмежений, то ніякий механізм не забезпечить достатності доходів, необхідних для фінансування державних видатків. Така залежність держави від результативності функціонування економіки дуже важлива — вона змушує державу всебічно сприяти її розвитку. Тому, здавалося б на перший погляд, необґрунтована схема фінансової діяльності держави за рахунок перерозподілу створеного у суспільстві ВВП є якраз логічною, виправданою і доцільною. При такій схемі фінанси держави не можуть бути у кращому стані, ніж у підприємств і громадян. Навпаки, здійснення фінансової діяльності державою за відособленою схемою може привести до ситуації, коли її фінансовий потенціал буде досить потужним на фоні обмеженості доходів юридичних і фізичних осіб (що, власне, і було у недавньому минулому в нашій країні).

З позицій підпорядкованості фінансування видатків надходженню доходів дуже важливим є налагодженість механізму формування державних доходів. Саме тому у фінансовій системі кожної країни така велика увага приділяється податковій службі, яка повинна забезпечити повне, регулярне і стабільне надходження податків та обов'язкових платежів, що є основою системи державних доходів. При цьому дуже важливим чинником є податкова дисципліна і свідомість. Але для цього держава повинна забезпечувати прозорість своєї фінансової діяльності, щоб було видно, хто, скільки і як платить податки та куди вони використовуються.

Система державних фінансів характеризується досить розгалуженими грошовими потоками, які поділяються на зовнішні — з іншими суб'єктами розподільних відносин та іншими сферами і ланками фінансової системи, і внутрішні — між окремими ланками державних фінансів (схема 3).

Внутрішні відносини в системі державних фінансів, що відображаються у грошових потоках, складаються між бюджетом і фондами цільового призначення. Водночас ці відносини є швидше винятком із правил, оскільки цільові фонди створюються саме з метою певного відокремлення частини доходів. Прикладом таких відносин є перерахування з бюджету до пенсійного фонду на виплату пенсій військовослужбовцям та інвалідам з дитинства. Перерахування коштів цільових фондів до бюджету має винятковий характер.

У системі зовнішніх відносин сфери державних фінансів пріоритетними є взаємовідносини з юридичними і фізичними особами. Це, з одного боку, сплата податків та інших обов'язкових платежів до бюджету, купівля державних цінних паперів, внески в цільові фонди, з іншого — асигнування і виплати з бюджету і цільових фондів, повернення боргів та виплата процентів за позиками. Через бюджет забезпечуються міжнародні фінансові відносини держави — платежі до міжнародних організацій і фінансових інституцій та надходження від них. Тимчасово вільні кошти бюджету, і насамперед цільових фондів, можуть розміщуватись на фінансовому ринку, внаслідок чого формуються відповідні доходи.

Характерною ознакою сфери державних фінансів у цілому, як видно зі схеми фінансової діяльності держави, є збалансованість вхідних і вихідних грошових потоків загалом. У розрізі ж окремих суб'єктів, сфер і ланок характерною ознакою є саме незбіг цих потоків як у часі, так і за вартістю, що й відображає перерозподільний характер державних фінансів.

ТЕМА 6. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА

1. Економічний зміст податків, їх функції, елементи податку

2. Класифікація податків, її ознаки.

3. Податкова система: поняття,

4. Податкова політика.

1. Економічний зміст податків, їх функції, елементи податку

1. Економічну категорію «податок» розглядають в таких аспектах:
за економічною сутністю;
формою прояву;
з організаційно-правового боку.

Економічна сутність податків виявляється в грошових відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження частки доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби характеризує односторонній рух вартості (від платника податку до держави) без еквівалентного обміну.

Матеріальною основою податків є реальна сума грошових коштів, що мобілізуються державою.

Конкретними формами прояву категорії податку є види податкових платежів, які встановлюються законодавчими органами влади.

З організаційно-правового боку податок — це обов'язковий платіж, який надходить у бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки.

Податковим відносинам притаманні свої відмітні особливості, що дають змогу виділити їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема, це обов'язковий характер податків та їх відносна безповоротність.

У сучасній фінансовій науці та податковому законодавстві використовуються три основні терміни, якими позначаються платежі державі — плата, відрахування, податок. Розглянемо відмінності між ними.

Плата передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою. Прикладами плати є державне мито, збори за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього середовища, рентні платежі, плата за торговельний патент на деякі різновиди підприємницької діяльності. Значною мірою частина їх має відшкодувальний характер: вони є платою за послуги, які надаються державою, платою за отримання дозволу за якусь діяльність тощо. Плата вноситься за рахунок як собівартості, так і прибутку, що визначається механізмом її вилучення.

Відрахування передбачає цільове призначення платежів. Воно може бути або частковим, тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним, коли кошти у повному обсязі використовуються лише за цільовим призначенням. Наприклад, часткове цільове призначення має збір за геологорозвідувальні роботи, оскільки вноситься до держбюджету, і в загальній сумі бюджетних доходів його цільове призначення втрачається. При цьому суми фінансування геологорозвідувальних робіт можуть бути як

більшими, так і меншими за відрахування. Коли фінансування менше за надходження, то цільове призначення не зберігається. Прикладами повного цільового призначення відрахувань є збори до державних позабюджетних цільових фондів. Загалом, відрахування відносять до затрат виробництва та включають у собівартість. Отже, за своєю сутністю плата та інший обов'язковий платіж — це обов'язковий, безповоротний платіж до бюджетів відповідного рівня, який має відплатний, компенсаційний характер і вноситься регулярно або у зв'язку з наданням державою платникові певної послуги чи певних прав.

Податки насамперед — це сукупність фінансових відносин, що складаються в процесі перерозподілу ВВП з метою створення централізованого державного фонду для фінансування суспільних функцій. Найбільш лаконічним і правильним з теоретичних позицій є, на наш погляд, таке визначення: «Податки — імперативні грошові відносини, у процесі яких створюється бюджетний фонд, без надання суб'єктові податку якого-небудь еквівалента»*5. Як розвиток цього визначення можна навести поняття податку, що дається у проекті Податкового кодексу України:

Характерними ознаками податків, які дають змогу вирізнити їх серед інших платежів, є те, що податки не мають ні елементів повного еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення. Також необхідно зазначити, що якщо плата та відрахування можуть сплачуватися як державі, так і іншим юридичним особам, то податки — це атрибут лише держави. Імперативність — це перша сутнісна ознака податку. Вона передбачає відносини влади і підлеглості.

Розкриття сутності і суспільного призначення податків неможливе без визначення функцій цієї категорії. податки виконують такі функції

Фіскальна функція - податкові надходження мають бути постійними і стабільними й рівномірно розподілятися в регіональному розрізі.

Постійність означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету.

Стабільність надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі.

Рівномірність розподілу податків у територіальному розрізі необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба в значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Регулююча функція. Суть регулюючої функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників.

Оскільки регулююча функція податків є об'єктивним явищем, то вплив податків відбувається незалежно від волі держави, яка їх установлює. Разом з

тим держава може свідомо використовувати їх з метою регулювання певних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства. Але така цілеспрямована податкова політика можлива тільки завдяки об'єктивно властивій податкам регулюючій функції.

Оволодіння основами податкової теорії вимагає чіткого й точного розуміння податкової термінології, тобто понять, які заведено називати елементами податку. До таких понять належать: об'єкт податку, або податкова база, суб'єкт (платник) податку, джерело податку, одиниця оподаткування, ставка податку, податкова квота.

Об'єкт податку вказує на те, що саме оподатковується (дохід, земля, транспортний засіб тощо). Назва податку майже завжди походить від об'єкта оподаткування. У фіскальній термінології об'єкт оподаткування ще називають податковою базою.

Суб'єкти оподаткування — це особи (юридичні або фізичні), на яких покладено обов'язки сплачувати, утримувати та перераховувати податки до бюджету. Платника податку треба відрізнити від справжнього носія податку (кінцевого споживача) — особи, на яку податок припадає наприкінці усіх процесів перекладання.

Джерелом податку називають дохід, з якого платник сплачує податок. Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам дохід або майно, що приносить дохід), а може і не мати стосунку до об'єкта оподаткування (наприклад, податки на майно і землю, які перебувають в особистому користуванні і не приносять доходу їх власникам). Податок може сплачуватись із доходу (незалежно від джерел його отримання), або капіталу (майна), коли для покриття податку доводиться витратити його частку.

Одиницею оподаткування (або масштабом вимірювання) є одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір точніше відображає об'єкт оподаткування (площа земельної ділянки в га або м², обсяг циліндра двигуна транспортного засобу в м³). Грошовий вимір може бути безпосереднім — у разі оцінювання доходів і опосередкованим — якщо оцінюється земельна ділянка, майно тощо.

Ставка податку — це законодавчо встановлена величина податку на одиницю виміру бази оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. За універсального встановлюється єдина для всіх платників ставка, за диференційованого — кілька. Диференціація ставок може відбуватися у двох напрямках. Перший — у розрізі платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий — у розрізі різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування. За способом побудови ставки податку поділяються на тверді та процентні. Тверді ставки встановлюються у грошовому вимірі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Процентні ставки встановлюються щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вимір. Процентні ставки можуть бути пропорційними, прогресивними, регресивними і змішаними. Пропорційні —

це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. Прогресивні — це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування. Регресивні ставки на відміну від прогресивних зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування. У практиці оподаткування прогресивні і регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні — у вигляді прогресивно-регресивної і регресивно-прогресивної шкали ставок.

Податкова квота — частка податку в доході платника. Вона характеризує рівень оподаткування і може бути як в абсолютному, так і у відносному вимірах. У податковій справі податкові квоти законодавчо не встановлюються.

2. Класифікація податків

Краще з'ясувати сутність податків і їх вплив через податковий механізм на економіку можливо завдяки класифікації податків за певними ознаками:

- за формою оподаткування;
- за економічним змістом об'єкта оподаткування;
- залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки;
- за способом стягнення;
- залежно від порядку зарахування.

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прямі і непрямі, або опосередковані.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Коли об'єктом оподаткування є прибуток, земля, капітал або дохід юридичної чи фізичної особи, то це податок прямий, він залежить від величини певної власності. Прикладом цього можуть бути податки на прибуток підприємств, доходи громадян, на землю, майно тощо. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягаря, за якого більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи. Такий принцип оподаткування більшістю економістів світу визнається найсправедливішим. Разом з тим форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, бо виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й ухилення від сплати. Тому, незважаючи на справедливість прямих податків, податкова система не може обмежуватись тільки ними. Це був би однобокий підхід, згубний для будь-якої системи.

За непрямого оподаткування об'єктом є не дохід, а витрати, оскільки податок сплачується під час купівлі товару.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Підкреслюємо, тільки прямо, бо оскільки непрямі податки включаються в ціни, то їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи. Тому непрямі податки вважаються найнесправедливішими, фіскальними. Найхарактернішими прикладами непрямого оподаткування є податок на додану вартість, акцизний збір, мито.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Універсальні форми непрямих податків — акцизів — у разі перенесення їх стягнення зі сфери реалізації у сферу виробництва набувають багато ознак прямого оподаткування. Насамперед це чітко визначений об'єкт оподаткування — обсяг обороту чи додана вартість. При цьому об'єкти оподаткування частково збігаються: пряма форма — податок на прибуток і непряма форма — податок на додану вартість, частину якої становить той самий прибуток.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно. Податки на доходи стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. Податки на споживання сплачуються не під час отримання доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків. Податки на майно встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — під час купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

. В Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори.

8.2. До загальнодержавних належать податки та збори, що встановлені цим Кодексом і є обов'язковими до сплати на усій території України, крім випадків, передбачених цим Кодексом.

8.3. До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених цим Кодексом, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

За способом стягнення податки бувають: розкладні та квотарні, або окладні.

Розкладні податки — це історична форма справляння податків. Вона відповідала низькій податковій техніці. Механізм оподаткування був таким: спочатку уряд визначав загальну суму податкових надходжень, яка необхідна була для фінансового забезпечення функціонування держави, потім ця сума розподілялась між адміністративними одиницями залежно від обраного масштабу. Пізніше уряд адміністративної одиниці доводив до кожного платника відповідну суму нарахованого податку.

За квотарних, або окладних, податків для кожного платника нарахована до сплати сума податку визначається залежно від обсягу податкової бази, або об'єкта оподаткування, і ставок (квот) податку.

Залежно від порядку зарахування податки поділяють на регульовані та закріплені (директивні). Регульовані податки — це податки, які можуть зараховуватися до різних бюджетів, тобто держава розподіляє їх між рівнями

бюджетної системи. В основному як регульовані виступають загальнодержавні податки. Закріплені або директивні податки — це податки, які повною мірою надходять до певного бюджету. Директивними можуть бути як загальнодержавні, так і місцеві податки.

Розрізняють три способи утримання податків:

- 1) біля джерела отримання доходу;
- 2) на підставі декларації;
- 3) на підставі платіжного доручення.

Перший спосіб — використовується в процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб — стягнення податків на підставі декларації передбачає надання платниками даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування. При цьому існують значні можливості для ухилення від сплати податків. Стягнення податків на підставі платіжного доручення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку в сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських Рад народних депутатів). В окремих випадках платник надає цим органам декларацію про фактичні чи прогнозовані розміри об'єкта оподаткування.

3. Податкова система

Верховною Радою України 2 грудня 2010 року прийнято Податковий кодекс України № 2755, який регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема, визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

В умовах розвинутих ринкових відносин податкова система є важливим елементом регулювання економічних і соціальних процесів у державі. Ефективність її функціонування визначається найрізноманітнішими факторами і насамперед економічним становищем, розкладом політичних сил, рівнем податкової культури, досягненнями економічної науки тощо.

Податкове законодавство України ґрунтується на таких принципах::

загальність оподаткування — кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені цим Кодексом, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є згідно з положеннями цього Кодексу;

рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації — забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;

презумпція правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

фіскальна достатність – встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

соціальна справедливість – установа податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

економічність оподаткування – установа податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

нейтральність оподаткування – установа податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків;

стабільність – зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

рівномірність та зручність сплати – установа строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

єдиний підхід до встановлення податків та зборів – визначення на законодавчому рівні усіх обов'язкових елементів податку.

Склад податкової системи, структурні співвідношення окремих податків значно різняться. Наприклад, розподіл влади між штатами та федеральним урядом, що склався історично у США, зумовив відсутність податку на додану вартість у більшості штатів. Високі ставки оподаткування прибутків фізичних осіб у Німеччині, Данії, Австрії забезпечують традиційно високі соціальні гарантії населення. У Швеції високий рівень податків пов'язаний з ефективною системою розподілу коштів на соціальні цілі.

Проте є узагальнюючі показники, за якими можна визначити ефективність податкових систем. Це — досягнення балансу між стимулюванням економічної активності та соціальною справедливістю податків і рівнем перерозподілу валового внутрішнього продукту за допомогою податків.

4. Податкова політика

Організація оподаткування має значний вплив на суспільне життя. Податки в руках одних управлінців можуть бути знаряддям та інструментом стабілізації та економічного процвітання в державі, а в руках інших — засобом нестабільності та економічного саморуїнування.

Податкова політика — це діяльність держави у сферах запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Дбаючи про формування державних грошових фондів за рахунок податків і податкових платежів та встановлюючи нові види та форми оподаткування, державні структури повинні провадити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави і платників податків. Про оптимальність із погляду платників можна сказати словами французького економіста Леруа Больє: «Найкращий податок — то найменший податок». Звичайно, теоретики не можуть сприймати оптимальність так просто й безпосередньо. На їх погляд, вона полягає в максимізації індивідуально очікуваної корисності від різних комбінацій в оподаткуванні: співвідношення прямих і непрямих податків; диференціації оподаткування за окремими секторами економіки (промисловість, сільське господарство, житлово-комунальна сфера); дії окремих податків (прибуткового, податку на товари та ін.).

Успішне проведення податкової політики можливе за умови наукового поєднання таких критеріїв:

- фіскальної достатності;
- економічної ефективності;
- соціальної справедливості;
- стабільності;
- гнучкості.

Проявом податкової політики держави на практиці є податкова система.

Взаємозв'язок між податковою політикою і податковою системою може бути визначений так: метою оподаткування є вилучення ресурсів із сфери приватного використання; податкова політика спрямовується так, аби провести це вилучення з найменшою шкодою для економіки країни і соціальної сфери.

Існує відповідний зв'язок між часткою податків у ВВП і моделлю ринкової економіки. Так, досить низькі масштаби перерозподілу державою ВВП характерні для американської моделі ліберальної ринкової економіки. Шведському варіанту моделі функціонування ринкової економіки, навпаки, притаманне активне втручання держави у розподіл ВВП з подальшим використанням коштів на соціальні цілі.

Не менш важливою є структура податків. Вона постійно змінюється під впливом економічних, соціальних та політичних факторів. Загалом розвиткові сучасних податкових систем зарубіжних країн притаманні такі риси:

- розширення оподаткування особистих доходів;
- модернізація податків на споживання;

зменшення впливу податків на прибуток корпорацій;
невпинне зростання відрахувань на соціальне страхування.

У більшості країн основу податкових надходжень становлять прямі податки (США, Великобританія, Японія, Канада та ін.). Урівноважена структура податків у Німеччині та Італії (непрямі податки становлять відповідно 45,2 та 48,9 %). У Франції переважає непряме оподаткування.

Непрямі податки з'явилися наприкінці XVIII ст., коли розвиток податкових форм відбувався одночасно в двох напрямках — прямого й опосередкованого оподаткування.

Непрямі податки сплачує багато платників за місцем створення нової вартості, ці податки різняться простотою обчислення; широка база оподаткування сприяє зростанню доходів бюджету; вилучення податку на всіх етапах руху товарів забезпечує рівномірний розподіл податкового тягаря між усіма суб'єктами підприємницької діяльності; застосування нульової ставки на експортні товари сприяє збільшенню обсягу експорту та підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку.

Усі ці переваги непрямих оподаткування сприяли тому, що розвиток системи оподаткування здійснюється як оптимальне співвідношення прямих і непрямих податків залежно від економічних умов розвитку кожної держави.

ТЕМА 7. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

1. Бюджет як економічна і правова категорія, його функції і призначення.

2. Бюджетна система: поняття і принципи побудови.

3. Бюджетний процес і його складові етапи.

1. Бюджет як економічна і правова категорія, його функції і призначення.

Бюджет держави є досить складним і багатограним явищем у суспільстві. Розкриваючи поняття «бюджет», доцільно розглянути такі його найважливіші характеристики:

за сутністю економічної категорії;

за правовим характером;

за формою;

за матеріальним змістом.

Передусім слід підкреслити, що бюджет є самостійною економічною категорією: ця категорія, будучи частиною фінансів, характеризується тими самими ознаками, які притаманні фінансам у цілому, але одночасно має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. До цих особливостей відносять:

1) бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних з відокремленням частини ВВП у руках держави і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства й окремих адміністративно-територіальних формувань;

2) за допомогою бюджету відбувається перерозподіл національного доходу, рідше — національного багатства, між окремими галузями народного господарства, адміністративно-територіальними формуваннями, сферами суспільної діяльності;

3) пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

4) сфера бюджетного розподілу посідає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовою роллю положенням бюджету порівняно з іншими ланками.

Звідси можна зробити висновки про специфічне суспільне призначення бюджету — забезпечити розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту між галузями економіки, верствами населення й територіями з метою підвищення ефективності економіки та добробуту громадян.

Як економічна категорія бюджет являє собою економічні відносини між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого боку, з приводу розподілу і перерозподілу ВВП (частково і національного багатства) з метою формування і використання бюджетного фонду, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій. Фінансові відносини, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами, називаються бюджетними. Централізація частини ВВП у бюджеті є платою

суспільства за виконання державою її функцій, таких як управління суспільством, оборона країни, економічна і соціальна.

Крім того, держава, виступаючи власником засобів виробництва у державному секторі, здійснює підприємницьку діяльність і відповідно є одним із суб'єктів створення і розподілу ВВП. Як доводить світовий досвід, роль держави у розподільних процесах із розвитком ринкових відносин має зростати, і бюджет у цьому аспекті є найдосконалішим засобом для здійснення перерозподілу фінансових ресурсів зокрема і національного багатства в цілому.

Аналіз моделі економіки, яка формується в Україні, дає підстави стверджувати, що в наступні роки через бюджет повинно перерозподілятися не менш як 30 % ВВП. Таке співвідношення буде найоптимальнішим і зумовлене соціальною спрямованістю обраної моделі економіки, необхідністю структурної перебудови значної частини галузей господарства.

У країнах середнього рівня розвитку частка ВВП, що перерозподіляється через бюджетну систему, становить 35—37 %, а у високорозвинутих — 45 % і більше. Наприклад, у Німеччині цей показник сягнув 60 %.

Сконцентровані у бюджеті кошти призначаються для здійснення державної соціально-економічної політики, забезпечення оборони та безпеки держави. За допомогою бюджету виконуються державні та місцеві програми з розвитку й успішного функціонування галузей економіки, освіти, охорони здоров'я, зміцнення науково-технічного потенціалу й культури, поліпшення матеріального становища населення, підтримки соціально-економічного розвитку регіонів.

Акумуляція у бюджетній системі значних грошових фондів створює можливість для забезпечення рівномірного розвитку економіки і соціальної сфери на всій території країни через маневрування у розподілі коштів, нівелюючи наслідки нерівномірного розміщення продуктивних сил та соціальні наслідки розшарування громадян за їхніми матеріальними статками.

Значення державного бюджету обумовлено не лише обсягом коштів, які зосереджені в ньому. У безпосередньому зв'язку з бюджетом і під його впливом функціонують усі інші ланки фінансової системи. Відтак бюджет є могутнім інструментом державного управління.

Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через розподільну (перерозподільну) і контрольну функції. Зміст цих функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії. Завдяки розподільній функції відбувається концентрація грошових коштів у руках держави і їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб.

Зміст розподільної функції бюджету визначається процесами перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. Бюджет в основному відображає вторинний перерозподіл, тобто після первинного розподілу валового внутрішнього продукту на

основні його складові здійснюється вторинний перерозподіл за допомогою податків і надання за рахунок бюджету громадянам суспільних благ і послуг. До таких благ належать оборона країни, національна безпека й правопорядок, благоустрій, захист довкілля, освіта, охорона здоров'я, наука, культура тощо. Жодна інша ланка фінансової системи не здійснює такого різноманітного і багаторівневого перерозподілу коштів, як бюджет. Сфера дії розподільної функції бюджету визначається тим, що у відносини з бюджетом вступають майже всі учасники суспільного виробництва.

Контрольна функція дає змогу дізнатися, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних ресурсів, який відображається у відповідних показниках бюджетних надходжень і видатків.

Специфіка контрольної функції бюджету полягає в тому, що бюджет об'єктивно — через формування і використання фонду грошових коштів держави — відображає економічні процеси, які відбуваються в структурних ланках економіки.

Правова характеристика бюджету пов'язана із його законодавчим регулюванням. Бюджет виступає документом (фінансовим планом), в якому подається розпис доходів і видатків держави та органів місцевого самоврядування на бюджетний період. Державний бюджет України затверджується у формі закону.

Бюджет як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він спрямовує фінансову діяльність держави, визначає її фінансові можливості та пріоритети.

За матеріальним змістом бюджет — це фонд фінансових ресурсів, який перебуває у розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них функцій, передбачених Конституцією.

Бюджет як централізований грошовий фонд перебуває у постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і проводиться фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна чітко налагоджена система управління бюджетом, яка реалізується через бюджетний механізм, що створює держава.

Бюджетний механізм — це сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації і витрачання бюджетних коштів. Через бюджетний механізм держава регулює економіку, стимулює виробничі та соціальні процеси.

До бюджетних методів регулювання економічних і соціальних процесів відносять:

1) податки, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит на них та їх пропонування;

2) бюджетне фінансування загальнодержавних програм, що забезпечують розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери, соціальний захист громадян;

3) фінансова підтримка окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити та ін.);

4) створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів, резервів для попередження диспропорцій у розвитку економіки.

Бюджетний механізм є активним інструментом реалізації бюджетної політики. Тому перехід на ринкові відносини, зміни, які відбуваються в пріоритетах бюджетної політики, потребують радикальних змін і в бюджетному механізмі.

Державні органи на всіх рівнях управління для виконання покладених на них функцій повинні мати у своєму розпорядженні відповідні фінансові ресурси. З цією метою в державі створюється розгалужена мережа бюджетів, що забезпечують акумуляцію грошових коштів для фінансування господарства, соціальної сфери, благоустрою, утримання органів законодавчої і виконавчої влади та ін.

2. Бюджетна система України

Сукупність різних видів бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права являє собою бюджетну систему держави.

Структура бюджетної системи, принципи її побудови та організація функціонування визначаються бюджетним устроєм, що ґрунтується на адміністративно-територіальному поділі держави. Як правило, в унітарних державах існує дворівнева бюджетна система, яка включає державний та місцеві бюджети. У державах із федеративним устроєм бюджетна система має три й більше рівнів — федеральний бюджет, бюджети адміністративних одиниць, що входять до складу федерації, та місцеві бюджети.

Складовими бюджетної системи України є державний бюджет та місцеві бюджети. Відповідно до Бюджетного кодексу України, місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

Для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави складається Зведений бюджет України, що включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим і зведених бюджетів областей та міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим включає показники бюджету Автономної Республіки Крим, зведених бюджетів її районів та бюджетів міст республіканського значення. Зведений бюджет області містить показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області. Зведений бюджет району охоплює показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних

та сільських бюджетів цього району. Зведений бюджет міста з районним поділом включає показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо місту або району у місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, то зведений бюджет міста або району в місті включає показники бюджетів цих міст, селищ та сіл.

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах:

1) принцип єдності бюджетної системи України — єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) принцип збалансованості — повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;

3) принцип самостійності — Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;

4) принцип повноти — до складу бюджетів включаються всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) принцип обґрунтованості — бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил; 6) принцип ефективності — при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнути запланованих цілей, залучаючи мінімальний обсяг бюджетних коштів, і максимального результату, використовуючи визначений бюджетом обсяг коштів;

7) принцип субсидіарності — розподіл видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

8) принцип цільового використання бюджетних коштів — бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

9) принцип справедливості і неупередженості — бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) принцип публічності та прозорості — Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами;

11) принцип відповідальності учасників бюджетного процесу — кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Зокрема у Бюджетному кодексі України визначено перелік формальних ознак, які свідчать про те, що уряд недостатньо відповідально поставився до вимог Бюджетної резолюції. Разом з тим підвищено відповідальність Верховної Ради за дотримання бюджетної політики, визначеної нею ж у Бюджетній резолюції, керівників фінансових органів на рівні області, міста обласного значення та району.

3. Бюджетний процес

Бюджетний процес — це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України.

Учасниками бюджетного процесу є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Національний банк України, Рахункова палата, головні розпорядники і розпорядники бюджетних коштів та інші органи, на які законодавством України покладені бюджетні, податкові та інші повноваження.

Можна виділити такі стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Основою бюджетного процесу є бюджетне планування, оскільки виконується такий бюджет, який ухвалено. Завдання бюджетного планування:

- достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- оптимальний розподіл видатків за окремими групами і галузями;
- збалансування бюджету.

Процедура бюджетного планування — послідовність заходів і дій зі складання і розгляду проекту бюджету. Вона визначена Бюджетним кодексом України і на державному рівні включає такі етапи та стадії: визначення основних напрямів бюджетної політики; підготовка й аналіз бюджетних запитів; схвалення проекту державного бюджету Кабінетом Міністрів; розгляд та прийняття державного бюджету Верховною Радою.

Складання проекту Державного бюджету

А. Визначення Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

До 1 червня Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, що ґрунтується на прогнозних макроекономічних показниках економічного і соціального розвитку України із зазначенням показників обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін, прогнозованого офіційного обмінного курсу гривні у середньому за рік та на кінець року, прогнозованого рівня безробіття.

До 1 липня Верховна Рада приймає постанову про схвалення або взяття до відома Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період (Бюджетна резолюція).

Б. Підготовка й аналіз бюджетних запитів

Міністерство фінансів розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкцію щодо підготовки бюджетних запитів.

Розроблення бюджетних запитів, що містять пропозиції з відповідним обґрунтуванням щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних розпорядникові для забезпечення його діяльності на наступний бюджетний період, та подання їх Міністерству фінансів.

Аналіз бюджетних запитів та підготовка пропозицій проекту Державного бюджету України та проекту закону про Державний бюджет. Усунення розбіжностей з головними розпорядниками бюджетних коштів.

В. Схвалення Кабінетом Міністрів України проекту Державного бюджету та проекту закону про Державний бюджет та подання їх Верховній Раді України (не пізніше 15 вересня року, що передує плановому).

Г. Розгляд та прийняття Державного бюджету України Верховною Радою України.

Розгляд проекту закону про державний бюджет України народними депутатами України, а також у комітетах, депутатських групах та фракціях Верховної Ради України.

Розгляд Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету спільно з уповноваженими представниками Кабінету Міністрів України пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України і підготовка висновків та пропозицій до нього, а також підготовка таблиці пропозицій суб'єктів законодавчої ініціативи.

Обговорення проекту Державного бюджету на пленарному засіданні Верховної Ради:

— перше читання — розгляд висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України. У разі схвалення вони набувають статусу Бюджетних висновків Верховної Ради України;

— друге читання — передбачає затвердження загального обсягу дефіциту (профіциту), доходів і видатків державного бюджету України на наступний бюджетний період, обсягу міжбюджетних трансфертів та інших положень, необхідних для формування місцевих бюджетів;

— третє читання — голосування щодо статей бюджету, які не були прийняті у другому читанні, та щодо проекту закону про Державний бюджет України в цілому.

Закон про Державний бюджет України повинен бути прийнятий Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Виконання бюджету полягає у мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Забезпечення виконання бюджету покладено на Кабінет Міністрів, а загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету здійснює Міністерство фінансів. Бюджет виконується за розписом, затвердженим Міністром фінансів. Цей документ складається у місячний термін після затвердження бюджету в розрізі підрозділів бюджетної класифікації, яка дає повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. Розпис доходів і видатків складається з поквартальною розбивкою, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватись за двома системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи, за казначейської — створюється спеціальна структура — Державне казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного і місцевих бюджетів, яка передбачає здійснення Державним казначейством через єдиний казначейський рахунок:

операцій з коштами державного і місцевих бюджетів;

розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;

контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань та проведенні платежів;

бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджету.

Запровадження казначейської системи виконання бюджетів і функціонування єдиного казначейського рахунку, відкритого в Національному банку, дає змогу уряду мати вичерпну щоденну інформацію про стан державних фінансів. Система електронних платежів (СЕР) Національного банку поряд із входженням Державного казначейства у мережу «Клієнт банку — банк» дозволяє провадити платежі у лічені хвилини замість двох або більше днів. Крім того, казначейський принцип оплати рахунків через реєстраційні рахунки, відкриті в рамках єдиного

казначейського рахунку, значно скорочує можливості порушення фінансово-бюджетної дисципліни.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюються фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів.

Учасники бюджетного процесу наділені законодавством відповідними правами й обов'язками, що становлять їх бюджетні повноваження.

Бюджетні права державних і місцевих органів влади й управління визначаються відповідно до розподілу між ними економічних і управлінських функцій.

Бюджетне право являє собою сукупність юридичних норм, на яких базується і діє бюджетна система держави, визначається компетенція центральних і місцевих органів державної влади і державного управління щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету.

Бюджетні права розподілені між законодавчою і виконавчою владою загальнодержавного і місцевого рівня. Законодавче закріплення бюджетної самостійності кожного рівня влади має поставити перепону в прийнятті необґрунтованих рішень із боку як центральної виконавчої влади, так і місцевих органів управління.

Основний зміст бюджетних повноважень полягає в праві отримувати доходи, розподіляти бюджетні кошти, використовувати їх за цільовим призначенням.

Під час визначення бюджетних повноважень постає досить важливе питання: влада якого рівня повинна забезпечувати виконання різного роду державних функцій із фінансування видатків і надання послуг.

Розв'язуючи цю проблему, ми можемо спиратись на світовий довід бюджетного федералізму.

Бюджетний федералізм реалізується через єдину соціально-економічну і бюджетно-фінансову політику держави. Це дає змогу в умовах самостійності, відносної автономії кожного бюджету поєднувати фіскальні, соціальні й економічні інтереси центру з інтересами адміністративно-територіальних утворень та органів місцевого самоврядування.

Проблема бюджетного федералізму є досить складною, її розв'язання віками шукали багато народів і держав. Кожна держава шукає і знаходить тут свої рішення. Так, механізм бюджетного федералізму у США формувався багато десятиріч у суперечливих умовах. І лише в останні десятиріччя склалася стабільна система фінансової взаємодії федерального уряду, штатів і територій. Водночас перенесення знайдених іншими країнами рішень в інші умови може дати зовсім небажані наслідки. Використовуючи багатий світовий досвід, нам треба знайти власне вирішення цього питання. Певні кроки у цьому напрямі вже зроблені.

Із прийняттям Конституції України, закону «Про місцеве самоврядування в Україні», затвердженням Бюджетного кодексу України передбачено чіткий розподіл повноважень органів місцевої влади на власні й делеговані і відповідно до них видатків бюджету. Так, критерієм поділу повноважень між обласним рівнем, районним і міст обласного рівня є такий:

районні ради та територіальні громади міст обласного значення відповідають за виконання програм надання соціальних послуг, потреба в яких існує для всіх жителів України. На обласному ж рівні виконуються окремі програми та надаються соціально важливі послуги для окремих категорій населення. Наприклад, загальноосвітні школи, лікарні широкого профілю повинні утримуватися з міських та районних бюджетів, тоді як школи-інтернати, спеціалізовані лікарняні заклади фінансуватимуться з обласного бюджету.

Під час передання державою права на здійснення видатків виникають міжбюджетні відносини.

Міжбюджетні відносини — це відносини між державою, Автономною Республікою Крим та місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України.

За напрямками взаємовідносини між бюджетами поділяються на вертикальні — між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні — між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні).

Види взаємовідносин: регламентовані законодавчими та інструктивними документами; договірні — на підставі угоди між відповідними органами влади чи управління.

З метою забезпечення відповідності між повноваженнями на фінансування видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, та бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень, здійснюється регулювання міжбюджетних відносин.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, установлених законодавчими актами України за бюджетами, та бюджетними ресурсами, які повинні забезпечити виконання цих повноважень.

Механізм регулювання міжбюджетних відносин базується на використанні фінансових нормативів бюджетної забезпеченості, як певного рівня соціальних послуг у розрахунку на душу населення, надання яких гарантується державою виходячи з наявних фінансових ресурсів та певного обсягу міжбюджетних трансфертів.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості розраховується діленням загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг. Отриманий показник коригується коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно від:

- 1) кількості населення та споживачів соціальних послуг;
- 2) соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших особливостей адміністративно-територіальних одиниць.

Коригувальні коефіцієнти затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Якщо прогнознi доходи відповідного бюджету будуть недостатніми для фінансування розрахункового обсягу видатків, обчисленого із застосуванням фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та коригувальних

коефіцієнтів, такому бюджету передбачається надання міжбюджетних трансфертів.

Існують такі види міжбюджетних трансфертів:

дотація вирівнювання;

субвенція;

кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;

інші дотації.

У Державному бюджеті затверджується обсяг дотації вирівнювання та субвенцій окремо для бюджету Автономної Республіки Крим, кожного з обласних бюджетів, бюджетів міст Києва та Севастополя, міст республіканського значення Автономної Республіки Крим, міст обласного значення та районних бюджетів. Окремо затверджуються обсяги коштів, що передаються до Державного бюджету України з місцевих бюджетів. Субвенції виділяються для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції. Субвенції можуть надаватись на здійснення програм соціального розвитку, виконання інвестиційних проектів, на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування на виконання власних повноважень внаслідок надання пільг, установлених державою, на утримання об'єктів спільного користування та інші.

ТЕМА 8. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

1. Економічна сутність доходів бюджету і джерела їх формування.
2. Видатки державного бюджету, їх класифікація.
3. Бюджетний дефіцит: поняття і причини виникнення.

1. Економічна сутність доходів бюджету і джерела їх формування.

Функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм — доходів і видатків, розглянемо економічну сутність цих категорій і форми їх прояву. Але насамперед необхідно з'ясувати відмінності в поняттях «державні доходи» і «доходи державного бюджету», а також відповідно «державні видатки» і «видатки державного бюджету».

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються у розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи бюджету посідають головне місце у складі централізованих державних доходів, але це поняття більш вузьке, ніж доходи держави.

Державні видатки — це частина фінансових відносин, обумовлена використанням централізованих і децентралізованих доходів держави. Складаються державні видатки з прямих витрат держави, які здійснюються через систему бюджетних і позабюджетних фондів, і витрат державних підприємств, організацій, установ. Отже, видатки державного бюджету — це лише частина державних видатків.

Доходи і видатки бюджету — це об'єктивні категорії, кожна з яких має специфічне суспільне призначення: доходи служать фінансовою базою діяльності держави, видатки — задовольняють загальнодержавні потреби. Доходи бюджету виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням — грошові кошти, які мобілізуються в бюджет. Характеризуючи економічну сутність категорії доходи бюджету, необхідно звернути увагу на те, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості суспільного продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого — об'єктом подальшого розподілу сконцентрованої в руках держави вартості.

Головне матеріальне джерело доходів бюджету — внутрішній валовий продукт. Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і залучених в процес відтворення природних ресурсів, яким розпоряджається суспільство на певний момент часу), а саме: доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення

ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей. Кошти, що залучаються державою на відплатній основі, — тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал (через продаж на фінансовому ринку державних облігацій; отримання кредиту під заставу пакету акцій великих підприємств; отримання державних позик від окремих держав або від міжнародних фінансово-кредитних установ) відображають кредитний метод формування бюджетних ресурсів, що передбачає поворотність запозичень і платність за їх використання. Виходячи з цього, кошти мобілізовані на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду. Аналогічно слід характеризувати й емісію паперових грошей, до якої держава вдається за надзвичайних обставин, коли отримання доходів і позик є затрудненим, а фінансування бюджетних витрат — невідкладним. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляційні процеси і має негативні соціально-економічні наслідки. Разом з тим за своїм змістом кредитні надходження та емісійні доходи — це сума фактичної незбалансованості доходів та видатків бюджету. Таким чином, доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі згідно з чинним бюджетним і податковим законодавством. Співвідношення способів формування бюджетного фонду — на основі справляння бюджетних доходів, залучення позик і грошової емісії — різняться по країнах і в часі, залежить від конкретної економічної ситуації, від стану самої фінансової системи та ін.

Склад бюджетних доходів, їх структура органічно пов'язані з обсягами суспільного продукту і національного доходу і визначаються фінансовою політикою держави.

Доходи бюджету класифікують за різними ознаками. Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові та неподаткові. Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують, в основному, за рахунок податків. У доходах центральних бюджетів розвинутих країн вони досягають 80—90 %, а в США — більше 95 %. Неподатковими доходами бюджету є:

доходи від використання майна, що перебувають у державній власності (орендна плата від здачі в оренду державного майна; відсотки за залишками бюджетних коштів на рахунках у кредитних організаціях; дивіденди за акціями, власником яких є держава; повернення державних і бюджетних кредитів та ін.);

доходи від продажу майна, що перебувають у державній та комунальній власності;

проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;

доходи від платних послуг що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також бюджетними установами;

кошти, отримані в результаті застосування заходів громадянсько-правової, адміністративної і кримінальної відповідальності (штрафи, конфіскації, компенсації та інші суми примусового вилучення);

інші неподаткові доходи.

У доходи бюджету можуть зараховуватись трансферти — перерахування від фізичних і юридичних осіб, міжнародних організацій і урядів іноземних держав, інших органів державної влади на безоплатній та безповоротній основі.

В Україні до числа офіційних трансфертів, які надходять з-за кордону, належать поточні надходження від секретаріату ООН за український контингент. До інших трансфертів належать специфічні гранти цільового призначення, а також генеральні гранти, що не обумовлені конкретними цілями їх витрачання.

Доходи бюджету класифікують і за іншими ознаками, наприклад залежно від:

державного устрою держави розрізняють: а) в унітарній державі — доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів; б) в федеративній державі — доходи федерального бюджету, доходи бюджетів членів федерації і доходи місцевих бюджетів;

рівня бюджетної системи, за яким закріплюються доходи, вони поділяються на власні і регулюючі;

джерел надходження виділяють доходи, що надходять від юридичних осіб і від населення;

конкретних видів прямих і непрямих податків (податок на прибуток підприємств, податок на доходи громадян, податок на додану вартість, акцизний збір та ін.);

громадянства суб'єктів оподаткування — сплачувані резидентами або нерезидентами.

2. Видатки державного бюджету, їх класифікація.

Видатки бюджету — це економічні відносини, що виникають з приводу розподілу коштів бюджетного фонду держави.

Формою прояву цих відносин є конкретні види видатків, кожний з яких може бути охарактеризований з кількісної і якісної сторони. Якісна характеристика дає змогу установити економічну природу і суспільне призначення кожного виду бюджетних видатків, а кількісна — їх величину.

Витратна частина бюджету вирізняється різноманітністю, але в більшості країн призначена для фінансування загальнодержавних програм (інвестиційні, економічні, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури та ін.). Бюджетні асигнування направляються у вигляді субсидій, кредитів, державних гарантій і поручительств для фінансової підтримки фермерських господарств, малих підприємств, житлового господарства тощо. Бюджет відіграє також важливу роль у соціальному захисті громадян, розвитку невиробничої сфери. Частину бюджетних коштів держава направляє на оборону, утримання правоохоронних органів, апарату управління та ін.

З метою з'ясування ролі і значення бюджетних витратків в соціально-економічному житті держави фінансовою теорією і практикою розроблена класифікація бюджетних витрат. Однією із найважливіших ознак такої класифікації є функціональна, яка відображає напрями використання коштів бюджету на виконання конкретних функцій держави.

Функціональний поділ витратків дає змогу виявити пропорції в розподілі бюджетних коштів і, змінюючи їх, домагатися необхідних зрушень у галузевій структурі суспільного виробництва. Так, необхідність посилення соціальної спрямованості усього суспільного розвитку потребує більше коштів бюджету спрямовувати у соціальну сферу, забезпечуючи тим самим прискорені темпи її зростання.

Залежно від економічної характеристики операцій, під час проведення яких здійснюються бюджетні витатки, вони класифікуються на поточні і капітальні. Поточні бюджетні витатки пов'язані із наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам з метою покриття їх поточних потреб. До цих затрат відносять: закупівлю товарів і послуг, необхідних для утримання економічної і соціальної інфраструктури (оплата праці державних службовців, закупівля предметів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг та ін.); трансферти населенню (пенсії, стипендії, допомоги, інші виплати); поточні субсидії державним і приватним підприємствам, а також нижчестоящим органам влади; виплату процентів за державним боргом та ін. У своїй сукупності поточні витатки формують звичайний (поточний) бюджет, на який припадає основна частина всіх бюджетних витрат.

Капітальні витатки пов'язані із інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Вони включають затрати на нове будівництво і розвиток діючих об'єктів державної і комунальної власності (їх розширення, реконструкцію і технічне переоснащення), інвестиційні субсидії, довгострокові бюджетні кредити і державні гарантії інвесторам, що фінансують високоефективні інвестиційні проекти. Сукупність цих витатків формує бюджет розвитку.

Важливим критерієм класифікації витратної частини бюджету є предметне спрямування відповідних грошових потоків. При цьому у розвинених країнах виділяють п'ять основних груп бюджетних витатків: військові; втручання держави в економіку (включають затрати на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, на підтримку сільського господарства, забезпечення зайнятості, стимулювання експорту); утримання державного апарату управління; соціальні витрати (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування і соціальне забезпечення); надання субсидій і кредитів іншим державам. В Україні, з погляду предметної спрямованості, витатки бюджету поділяються на: фінансування управління; фінансування національної оборони; фінансування фундаментальних та прикладних наукових досліджень; фінансування правоохоронної діяльності та забезпечення безпеки держави; фінансування міжнародної діяльності; фінансування галузей економіки; фінансування соціально-культурних

закладів і заходів; видатки на обслуговування державного боргу; створення резервних фондів; інші витрати і виплати.

Організаційне групування видатків бюджету пов'язано із розподілом витрат на цільові державні програми. Наприклад, в Україні державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки, державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики, державні інвестиційні проекти, державні програми з інвалідного спорту та реабілітації та ін. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом і відображає роль держави у вирішенні найважливіших проблем суспільного життя.

В основі галузевої класифікації видатків бюджету лежить поділ економіки на галузі і види діяльності. З урахуванням цього витрати групуються за галузями: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я, культура і т. п.

Відомча ознака класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів — відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету. Таке групування витрат дає змогу забезпечити конкретно-адресний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету в унітарних державах поділяються на видатки центрального бюджету і видатки місцевих бюджетів, а в державах з федеративним устроєм — на видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів Федерації і видатки місцевих бюджетів.

Витрачання бюджетних ресурсів конкретними розпорядниками передувє етап виділення відповідних коштів, або інакше — бюджетне фінансування, тобто надання грошових коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Бюджетне фінансування базується на відповідних принципах і характеризується специфічними формами надання бюджетних асигнувань.

Надання бюджетних коштів здійснюється у таких формах:

кошторисне фінансування окремих бюджетних програм — закладів, установ і організацій бюджетної сфери;

трансферти населенню;

бюджетні кредити юридичним особам (у тому числі податкові кредити на сплату податків);

субвенції і субсидії фізичним і юридичним особам;

бюджетні інвестиції у статутні капітали діючих або новостворюваних юридичних осіб;

бюджетні позики державним позабюджетним фондам;

міжбюджетні трансферти (дотації вирівнювання, субвенції, інші дотації);

кредити іноземним державам.

Форми бюджетного фінансування у подальшому повинні удосконалюватись, аби повніше відповідати потребам розвитку ринкової економіки. Для України особливо актуальним є перехід від принципу утримання бюджетних установ до програмно-цільового підходу у використанні бюджетних коштів.

3. Бюджетний дефіцит

Практичне використання бюджетних відносин для реалізації покладених на державу функцій дає змогу визначити, що стан бюджетного фонду залежно від різного співвідношення дохідної і витратної частин бюджету може бути дефіцитним, профіцитним і збалансованим.

Коли видатки бюджету перевищують його доходи, виникає від'ємне бюджетне сальдо, або дефіцит бюджету. Профіцит — позитивне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками. Збалансованим є бюджет, у якому видатки й доходи рівні. В економічній літературі існує також думка, що теоретично збалансованим є бюджет, в якому дефіцит або профіцит не перевищують 1 % сукупного обсягу видатків.

Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Конкретними причинами такого відставання можуть бути:

кризові явища в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зниженням ефективності функціонування окремих галузей, інфляційними процесами;

мілітаризація економіки в мирний час;

надзвичайні обставини (війна, масштабні стихійні лиха);

здійснення значних централізованих вкладень у розвиток виробництва і зміну його структури;

надмірне зростання соціальних видатків порівняно із темпами зростання валового внутрішнього продукту.

Основними причинами виникнення дефіциту державного бюджету в Україні були зниження обсягів виробництва й скорочення доходів бюджету, низька податкова дисципліна, наявність значного тіньового сектору в економіці, надмірні державні витрати за окремими статтями бюджету.

Розрізняють поняття стійкий дефіцит бюджету, який існує в довгостроковому періоді, та тимчасовий дефіцит, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету. Його ще називають касовим дефіцитом — нестача коштів бюджету в результаті незбігу термінів надходження доходів і здійснення видатків.

Рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів фінансової безпеки будь-якої держави. Існують різні оцінки його граничного розміру. Наприклад, Маастрихтський договір серед інших умов потенційним учасникам валютного союзу ставить і таку, як межа дефіциту держбюджету (3 % від ВВП). Згідно з даними міжнародної статистики «нормальна» величина бюджетного дефіциту в індустріально розвинутих країнах коливається у межах 3—4 % від розміру ВВП за середньосвітової його

величини 4,5 %. Існує тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту у середньосвітовому вимірі 4—5 %.

Стосовно впливу бюджетного дефіциту на розвиток економіки існують суперечливі погляди. Прихильники концепції дефіцитного фінансування бюджетних видатків виходять із того, що бюджетний дефіцит не є деструктивним фактором. Для національної економіки він не становить загрози, оскільки всі видатки, в тому числі і ті, що перевищують доходи, здійснюються на території даної держави і сприяють зростанню добробуту країни. Якщо дефіцит буде зосереджений у бюджеті розвитку, то в цьому разі зростання дефіцитного фінансування спроможне привести до інвестиційного та інноваційного зростання. Крім того, дефіцит бюджету, відповідно до теорії дефіцитного фінансування, означає збільшення доходів суб'єктів господарювання і населення (отримувачів бюджетних коштів), що стимулює зростання купівельної спроможності, продуктивності праці і розширення національного виробництва. Це, у свою чергу, веде до зростання податкових надходжень.

Економісти неокласичного напрямку дотримуються протилежної позиції. На їхню думку, хронічні дефіцити неминуче вимагатимуть більш високих податків у майбутньому, що рівнозначно перекладанню поточного економічного тягаря на майбутні покоління. Для фінансування дефіциту повинні залучатись емісія грошей і позики, що веде до розладу грошово-кредитної системи, девальвації національної валюти, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу держави.

До останнього часу вважалось, що щорічно збалансований бюджет — це одне із головних завдань бюджетної політики держави. В основі такого підходу лежить концепція збалансованості бюджету в процесі економічного циклу. Логічне обґрунтування цієї концепції зводиться до такого. Для того щоб протистояти спаду виробництва, уряд повинен знижувати податки і збільшувати державні видатки, тобто провокувати дефіцит бюджету. Під час економічного піднесення слід підвищувати податки і знижувати урядові витрати. Позитивне сальдо бюджету може бути використано на покриття державного боргу, що виник у період спаду. Але, як свідчить практика, спади і піднесення в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і протяжністю. Намагаючись збалансувати бюджет, уряд повинен або підвищити ставки податків, або скоротити державні витрати, або використовувати комбіновані заходи. Простота цих рекомендацій щодо подолання бюджетного дефіциту є досить ілюзорною. Як показує досвід багатьох країн, така політика потребує дуже тонкого збалансованого поєднання заходів з підвищення дохідної бази і скорочення державних видатків. Адже державні видатки також мають різний характер — споживчий та інвестиційний. Тому мова йде про скорочення непродуктивних бюджетних витрат і зростання інвестицій у виробництво й у «людський капітал» — освіту, охорону здоров'я, соціальні компенсації.

В умовах ринкової економіки, як стверджують сучасні західні фінансові теорії, дефіцит може бути корисним у випадку, коли у разі спаду

виробництва держава витрачає більше грошей, ніж одержує: він забезпечує збільшення попиту, в тому числі купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємці — більше продавати. Унаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття.

Проте в період піднесення економіки держава не може дозволити собі дефіцит бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію. Отже, бюджет, в якому збалансовані доходи та видатки, потрібний не щорічно, а для певного періоду, тобто протягом економічного циклу. В окремі роки з метою стимулювання ділової активності держава може допускати дефіцит бюджету.

Наведені міркування не стосуються сучасної економіки України, оскільки вона тільки трансформується в ринкову.

Для фінансування дефіциту бюджету використовуються як інфляційні, так і неінфляційні джерела.

Неінфляційні джерела це:

фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень на внутрішніх та зовнішніх фінансових ринках та за рахунок використання залишків бюджетних коштів. Внутрішні позики здійснюються через продаж державних цінних паперів (облігацій, векселів) або через одержання кредиту в банку. Останню форму фінансування бюджетного дефіциту використовує місцева влада. Зовнішні позики для покриття дефіциту державного бюджету характерні для країн, що розвиваються, а також все більше використовуються країнами з перехідною до ринку економікою, у тому числі Україною.

трансфери — фінансування у вигляді безоплатної до-помоги.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може і накопиченням заборгованості — прострочуванням платежів за борги або за куплені товари, а також за рахунок підвищення податків. Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Інфляційним джерелом фінансування бюджетного дефіциту є монетизація дефіциту, яка відбувається в результаті позик центрального банку урядові та купівлі центральним банком державних цінних паперів. Дефіцит бюджету можуть покривати додатковою емісією грошей. Унаслідок такої емісії розвивається неконтрольована інфляція, підриваються стимули для інвестицій, знецінюються заощадження населення, відтворюється бюджетний дефіцит.

Кредитну емісію як спосіб покриття дефіциту широко використовували в Україні. З 1991 р. до 1995 р. кредити Національного банку були практично єдиним джерелом покриття дефіциту бюджету. З 1995 р. поряд із кредитами НБУ для фінансування дефіциту стали залучати внутрішні і зовнішні запозичення. З 1997 р. НБУ припинив пряме фінансування бюджетного дефіциту, і акцент було повністю перенесено на зовнішні і внутрішні джерела.

Державні позики як засіб покриття дефіциту бюджету безпечніші, ніж емісія, проте вони також певною мірою негативно впливають на економіку країни.

По-перше, за певних умов уряд вдається до примусового розміщення державних цінних паперів і порушує ринкову мотивацію діяльності приватних фінансових інституцій.

По-друге, якщо навіть уряд створює достатні стимули для купівлі юридичними і фізичними особами цінних паперів уряду, то державні позики, мобілізуючи вільні кошти на ринку позикового капіталу, обмежують можливості одержання кредиту приватними господарствами. Фірми, особливо невеликі та середні, не є для банків такими надійними позичальниками, як державні органи. Збільшення попиту на ринку позикового капіталу через нові державні позики сприяє подорожчання кредиту — зростанню облікової ставки. Особливо складними є наслідки зовнішніх позик.

Дефіцит державного бюджету безпосередньо пов'язаний з явищем державного боргу, що виникає внаслідок заборгованості уряду та державних органів. Зовнішній державний борг, що перевищує 70 % від ВВП або більший ніж у 2,2 раза за експорт країни, вважається небезпечним для стабільності економіки, особливо для стійкого грошового обігу.

Фінансування дефіциту бюджету розраховується на чистій основі, тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми боргу:

$$\text{Фінансування дефіциту} = \text{Запозичення} - \text{Погашення боргу} + \text{Зміна залишків.}$$

В аналітичному вигляді фінансування дефіциту державного бюджету можна визначити таким чином:

$$BD = MB + D + e \cdot D^*,$$

де BD — показник дефіциту бюджету;

MB — грошова база;

D — внутрішній борг;

D^* — зовнішній борг в іноземній валюті;

e — валютний курс.

Між дефіцитом бюджету та його фінансуванням існує рівновага, тобто перше дорівнює другому:

$$\text{Дефіцит} = \text{Видатки} - \text{Доходи} = \text{Фінансування дефіциту.}$$

Характер фінансування державного сектору і бюджетного дефіциту має різні макроекономічні наслідки. Найбільш негативний вплив справляє монетизація дефіциту. Фінансування дефіциту через центральний банк безпосередньо впливає на грошову базу та розмір грошової маси. При монетизації дефіциту держава отримує сеньйораж — дохід від друкування грошей. Сеньйораж виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. З огляду на це, всі економічні агенти змушені сплачувати так званий інфляційний податок, який через вищі ціни перерозподіляє частину їхніх доходів на користь держави.

Залежно від характеру наслідків впливу боргу на економіку, їх поділяють на короткострокові та довгострокові. Короткострокові — це наслідки бюджетного дефіциту, відомі як проблема «витіснення». Довгострокові — економічні наслідки державного боргу, відомі як «тягар боргу». Укрупнені негативні наслідки (фінансові, економічні, соціальні) значного розміру бюджетного дефіциту потребують використання загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з дефіцитом. Якщо в процесі виконання бюджету має місце перевищення граничного рівня дефіциту або значне скорочення надходжень дохідних джерел бюджету, то вводиться механізм секвестру видатків. Секвестр бюджету полягає в пропорційному зниженні бюджетних видатків (на 5, 10, 15 і т. д. відсотків) щомісячно за всіма статтями бюджету протягом того періоду, який залишився до кінця фінансового року. Секвестру не підлягають захищені статті, склад яких в Україні визначає Верховна Рада.

ТЕМА 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

1. Сутність і призначення місцевих фінансів.
2. Складові місцевих фінансів.
3. Доходи і видатки місцевих бюджетів.
4. Зміцнення фінансової незалежності місцевого самоврядування в Україні.

1. Сутність і призначення місцевих фінансів.

Функціонування місцевих фінансів пов'язане із забезпеченням необхідними фінансовими ресурсами місцевих Рад та органів місцевого самоврядування.

Метою фінансової діяльності місцевих органів влади є задоволення суспільних інтересів і потреб та сприяння соціально-економічному розвитку регіону. Наявність завдань і функцій, що покладаються на місцеві органи влади, є об'єктивною причиною необхідності фінансів для цих органів влади. Якщо причиною функціонування фінансів взагалі є поява держави і товарно-грошових відносин, то причиною виникнення місцевих фінансів є наявність територіальних колективів, відокремлення функцій і завдань, які покладаються на їхні органи влади.

Формування місцевих органів влади та їхніх фінансів у різних країнах відбувалося наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Наукове визначення місцевих фінансів як сукупності теоретичних положень і певної суми знань і вмінь остаточно сформувався наприкінці XIX ст. У сучасних правових державах світу місцеві органи влади входять до загальної системи державного управління, їх компетенція визначається центральною владою. Простежується також тенденція щодо зростання державних функцій, які передаються в компетенцію місцевих органів влади. У 1985 р. було підписано Європейську Хартію про місцеве самоврядування, яка заклала загальноєвропейські принципи організації місцевого самоврядування. У листопаді 1996 р. до Європейської Хартії про місцеве самоврядування приєдналася й Україна. Нині найдискусійнішим є питання щодо визначення повноважень місцевих органів самоврядування. У зв'язку з цим зазначимо: завдання та функції місцевих органів влади можуть бути розділені на дві основні групи:

завдання та функції, які взагалі передано місцевим органам влади в межах місцевих інтересів і вони є їхньою невід'ємною власною компетенцією;

завдання та функції, доручені місцевим органам влади центральною владою, або так звані делеговані повноваження.

У більшості країн до компетенції місцевого самоврядування належить початкова й середня освіта, охорона здоров'я, шляхи місцевого значення, ветеринарна допомога, благоустрій, догляд за бідними та сиротами, житлово-комунальне господарство, житлове будівництво, водозабезпечення, теплове господарство, міські електричні мережі, економічна інфраструктура, працевлаштування безробітних, перепідготовка кадрів із метою

працевлаштування, ритуальні послуги, збирання та утилізація сміття, екологічні проблеми, організація землекористування тощо.

За своєю економічною сутністю місцеві фінанси — це система формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих.

Фінанси місцевих органів влади як система включають кілька основних взаємозв'язаних структурних елементів. Це видатки, доходи, способи формування доходів, інститути системи, суб'єкти й об'єкти системи та відносини між суб'єктами системи, системою та іншими ланками фінансової системи держави.

Головним елементом місцевих фінансів є видатки, оскільки вони відображають функції та завдання, що покладаються на місцеву владу. Видатки місцевих органів влади залежно від їхніх завдань у більшості країн поділяються на кілька функціональних видів. Передусім законодавство вирізняє так звані обов'язкові видатки. Це — видатки, спрямовані на виконання обов'язкових завдань, які покладаються на всі органи місцевої влади з метою забезпечення певних стандартів послуг у масштабах всієї країни. До обов'язкових видатків належать також видатки місцевих органів влади, пов'язані з їхніми борговими зобов'язаннями за кредитами та позиками. У структурі видатків місцевих органів влади виокремлюються також видатки для реалізації делегованих центральною владою завдань.

Крім функціонального поділу, є поділ видатків відповідно до їх економічного призначення. У зв'язку з цим законодавство більшості країн вирізняє дві великі групи видатків. Це так звані поточні, або адміністративні, видатки і капітальні, або інвестиційні, видатки.

Доходи місцевих органів влади можуть бути класифіковані за їхніми джерелами та за економічною природою.

За джерелами доходи місцевих органів влади поділяються на:

податкові доходи;

неподаткові доходи (платежі, доходи від майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності підприємств комунальної форми власності, залучені місцевими органами влади на ринку позичкового капіталу);

доходи за рахунок кредитів та позик;

трансферти від центральної влади та органів влади вищого територіального рівня.

Структура доходів за їхніми джерелами в кожній країні має свої особливості. В Україні відбувається процес становлення доходів місцевих органів влади за їхніми джерелами, типової для більшості європейських країн. За економічною природою доходи місцевих органів влади поділяються на власні доходи та доходи, передані місцевій владі. Власні доходи — це доходи, що мобілізуються місцевою владою самостійно на основі власних рішень і за рахунок джерел, визначених місцевим органом влади. До власних доходів належать місцеві податки і збори, доходи від

майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності комунальних підприємств, комунальні платежі, а також доходи за рахунок комунальних кредитів та позик.

До переданих доходів належать доходи, що передаються місцевій владі центральною владою або органами влади вищого територіального рівня.

З видатками, доходами та способами формування доходів тісно пов'язане функціонування певних фінансових інститутів. Під інститутами в системі місцевих фінансів, з одного боку, слід розуміти сукупність норм права, звичаїв, традицій, культурних зразків. З іншого — це сукупність організаційних структур, які забезпечують функціонування місцевих органів влади. У системі місцевих фінансів з'явилися і розвиваються такі інститути, як самостійний місцевий бюджет, позабюджетні, валютні та цільові фонди, комунальна власність, місцеві податки і збори, комунальний кредит, комунальні позики, фінансові ресурси комунальних підприємств, комунальні платежі, поточні видатки і видатки розвитку, поточний бюджет і бюджет розвитку та ін. В окремих країнах до таких інститутів належить і комунальне страхування. У зарубіжних країнах ключова роль належить також інституту громадських послуг. Обов'язок надання громадських послуг, що є основним змістом діяльності державної влади і місцевого самоврядування, має бути закріплено нормами права.

Більшість інститутів у системі місцевих фінансів України перебувають на початковому етапі свого розвитку або у зародковому стані.

Дослідження сутності місцевих фінансів пов'язане також з діяльністю суб'єктів фінансових відносин.

Головним суб'єктом таких відносин в Україні є територіальна громада та органи місцевого самоврядування, правовий статус яких закріплено в Конституції України. Це територіальна громада села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, територіальна громада селища чи міста. Це сільська, селищна, міська рада та їхні виконавчі органи, сільський, селищний чи міський голова. Це також обласна та районна рада. Ще один суб'єкт відносин — держава в особі її органів: обласної, районної міської (міст Києва та Севастополя) місцевої державної адміністрації та центральних органів державної влади, насамперед Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України та інших органів. Суб'єктами цих відносин є також Автономна Республіка Крим: Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим та юридичні і фізичні особи у сфері фінансів місцевих органів влади на території автономії.

В інших країнах головними суб'єктами фінансових відносин у сфері місцевих фінансів є муніципалітети, комуни, регіони, департаменти, провінції, області, округи та інші адміністративно-територіальні утворення.

Об'єктами місцевих фінансів є фінансові ресурси, що мобілізуються, розподіляються і використовуються місцевими органами влади для виконання покладених на них функцій і завдань.

Фінансові ресурси місцевих органів влади формуються як у фондovій, так і в нефондовій формах. Головними фінансовими фондами місцевих органів влади є: місцеві бюджети, резервні, позабюджетні, валютні та цільові фонди, фонди грошових ресурсів комунальних підприємств та ін. Ресурси, що залучаються місцевими органами влади у вигляді банківських кредитів, від розміщення місцевих позик та деякі інші, як правило, перебувають у нефондовій формі.

Важливою з погляду методології є структуризація місцевих фінансових ресурсів, що дає змогу не лише показати сукупність фінансових відносин, що характеризують економічну сутність місцевих фінансів, а й виявити характер взаємозв'язків між елементами системи. Це, у свою чергу, дає можливість зробити і кількісний, і якісний аналіз місцевих фінансових ресурсів. З огляду на демократичні процеси, які відбуваються в Україні, дедалі більшу роль у задоволенні соціальних інтересів і потреб відіграють фінансові ресурси комунальних підприємств, комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ, фінансові ресурси підприємств різних форм власності, що використовуються ними на фінансування соціально-культурних і житлово-комунальних об'єктів.

Задоволенню соціальних інтересів і потреб сприяють також фінансові ресурси громадських організацій і установ: спортивних товариств, партій, профспілок, добродчинних фондів тощо. Наприклад, останнім часом в Україні починають діяти не лише всеукраїнські, а й регіональні добродчинні фонди. До речі, у США існує понад 50 тис. різних добродчинних фондів. Фонди створюються строком на 50 років, і протягом цього періоду їхні кошти мають бути використані на відповідні цілі.

Визначальною ланкою місцевих фінансів є місцеві бюджети. У них зосереджено понад 80 % від усіх фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні місцевого самоврядування. Сутність місцевих бюджетів необхідно розглядати у двох аспектах. По-перше, як організаційну форму мобілізації частини фінансових ресурсів у розпорядження місцевих органів самоврядування. По-друге, як систему фінансових відносин, що складається між місцевим та державними бюджетами, а також всередині сукупності місцевих бюджетів.

Як організаційна форма мобілізації доходів і здійснення витрат місцевими органами самоврядування місцеві бюджети — це балансові розрахунки, які відповідають вимогам складання балансів, тобто вони мають дохідну і витратну частини, принципи збалансування тощо. Тому можна стверджувати, що місцеві бюджети — це балансові розрахунки доходів і витрат, які мобілізуються і витрачаються на відповідній території.

Разом з тим місцеві бюджети слід розглядати як важливу фінансову категорію, основу якої становить система фінансових відносин, а саме:

відносини між місцевими бюджетами і господарськими структурами, що функціонують на даній території;

відносини між бюджетами і населенням даної території, що складаються при мобілізації і витрачанні коштів місцевих бюджетів;

відносини між місцевими бюджетами різних рівнів з перерозподілу фінансових ресурсів;

відносини між місцевими бюджетами і Державним бюджетом.

Сьогодні ведуться значні наукові і практичні дискусії навколо питань зміцнення фінансової незалежності місцевих бюджетів, наукового обґрунтування концепції розмежування доходів і витрат різних ланок бюджетної системи, взаємовідносин між місцевими бюджетами і Державним бюджетом. Усі ці питання тією чи іншою мірою знайшли своє відображення у Бюджетному кодексі. Проте реформування бюджетної системи залежить від того, який рівень самостійності і незалежності буде надано місцевим Радам. Самостійність місцевих Рад повинна мати у своїй основі законодавчо закріплений розмір доходів, що надходять до місцевих бюджетів залежно від обсягу створюваних і використовуваних фінансових ресурсів на певній території.

Доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок місцевих податків і зборів, неподаткових доходів, надходжень із бюджетів вищого рівня. Співвідношення між цими джерелами залежить від функцій, що покладені на регіональні органи управління, від потенційних можливостей отримання ними місцевих податків, а також від можливостей вищих органів влади надавати фінансову підтримку територіям.

Однією з головних цілей державної регіональної фінансової політики щодо зближення рівнів соціально-економічного розвитку територій є подолання вертикальних і горизонтальних дисбалансів і фінансове вирівнювання.

Під вертикальними фіскальними дисбалансами розуміють невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня влади, регіонального або місцевого, і обсягами завдань та обов'язків, які на нього покладаються в процесі розподілу компетенцій між центральною, регіональною і місцевою владами. Вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів і певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань.

Зарубіжна практика свідчить: вертикальні фіскальні дисбаланси можна усунути кількома способами. Центральна влада або влада вищого територіального рівня може взяти частину обов'язків із надання державних і громадських послуг і цим зменшити коло обов'язків того рівня влади, де виник вертикальний фіскальний дисбаланс.

Інший шлях — це запровадження владою того територіального рівня, де виник вертикальний фіскальний дисбаланс додаткових податків. Ще один шлях — передання центральною владою частини своїх податків територіальному рівню влади, що має такий дисбаланс.

Вертикальних фіскальних дисбалансів можна позбутися і за рахунок надання центральною владою грантів, субсидій та інших трансфертів.

Конкретний вибір шляху усунення вертикальних фіскальних дисбалансів визначається політикою фінансового вирівнювання, яка здійснюється в тій чи іншій країні.

На відміну від вертикальних фіскальних дисбалансів горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з різними фінансовими можливостями органів влади одного територіального рівня. Горизонтальний фіскальний дисбаланс — це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів однієї або кількох територіальних одиниць одного рівня й обсягами завдань, котрі на них покладаються і забезпечуються іншими територіальними одиницями цього рівня. Горизонтальний фіскальний дисбаланс виникає тоді, коли одна або кілька територій того самого рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання державних і громадських послуг в обсягах, що надаються іншими територіями відповідно до певних стандартів. Горизонтальні фіскальні дисбаланси виникають тому, що є так звані бідні й багаті території.

Ці дисбаланси можуть виникати й тому, що деякі території мають більші потреби, ніж інші. Наприклад, у структурі населення окремих територій може бути більшою частка дітей шкільного віку, а це зумовлює додаткову потребу в школах, або більшою частка пенсіонерів, що викликає додаткові видатки на соціальні потреби. Ще однією причиною горизонтальних дисбалансів може бути вища вартість державних і громадських послуг у межах одних територій порівняно з іншими.

Фінансове вирівнювання — це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів. У процесі фінансового вирівнювання здійснюються заходи щодо перерозподілу фінансових ресурсів як між ланками системи бюджетів по вертикалі, так і між «бідними» й «багатими» територіями — по горизонталі. Мета фінансового вирівнювання — перерозподіл фінансових ресурсів на користь тих владних рівнів, котрі мають вертикальні й горизонтальні фіскальні дисбаланси з метою їх усунення.

Проблеми фінансового вирівнювання в усіх зарубіжних країнах викликають гострі політичні дискусії. І це зрозуміло, адже йдеться про те, що одні території мають бути фінансовими донорами інших. Практика зарубіжних країн засвідчує: території з потужнішою податковою базою обстоюють свої права та переваги у формуванні дохідної частини своїх бюджетів. І навпаки, «бідні» території апелюють до центральної влади з вимогами збільшення обсягів фінансової допомоги. Ось чому майже в усіх розвинутих зарубіжних країнах встановлено чіткі законодавчі норми фінансового вирівнювання й обов'язки «багатих» територій з надання частини своїх ресурсів для цих потреб. В Україні історично склалися значні горизонтальні фіскальні дисбаланси.

Фіскальні дисбаланси характерні не тільки для України. У Російській Федерації розрив між податковими доходами на душу населення «бідних» і «багатих» територій перевищує десятки разів. У Європейському Союзі також спостерігаються великі горизонтальні фіскальні дисбаланси. Співвідношення

між душевими доходами десяти найбагатших регіонів ЄС і десяти найбідніших у 1988 р. становило пропорцію 3 : 1.

Отже, необхідність запровадження в Україні фінансового вирівнювання була зумовлена рядом об'єктивних причин.

По-перше, це нерівномірність територіального розміщення продуктивних сил, яка зумовлює диференціацію податкової бази регіонів і територій України. Причому, як переконує досвід, диференціація податкової бази зростає. Зміщуються центри її розміщення. Зменшується роль традиційних індустріальних областей і зростає значення столиці держави. Ще більше занепадає податкова база аграрних регіонів України.

По-друге, це значна диференціація обсягів витрат у сфері надання державних і громадських послуг та цін на ці послуги. З урахуванням екологічної забрудненості вищі витрати на ці послуги мають східні регіони України та регіони зони Чорнобильської катастрофи. Зростає ціна таких послуг у столиці держави та в інших великих міських агломераціях.

По-третє, гарантовані Конституцією України соціально-економічні права громадян України зумовлюють проведення центральною владою ефективних заходів щодо забезпечення єдиних стандартів державних і громадських послуг на всій території держави. Сьогодні такі стандарти не розроблено і вони не забезпечуються. Унаслідок цього сформувався і поглиблюється розрив у рівнях життя в окремих регіонах України, у міській і сільській місцевостях.

По-четверте, це потреби передання центральною владою на місцевий рівень значної частини видатків, не властивих для її конституційних функцій. Такі видатки ефективніше здійснюватимуться на місцевому рівні. Це стосується видатків із фінансування освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту та деяких інших

По-п'яте, це так звані зовнішні ефекти соціальних виплат, коли послугами, які фінансуються з бюджету однієї адміністративно-територіальної одиниці, користуються і жителі інших територіальних одиниць, але їхні владні органи при цьому не зазнають ніяких витрат.

Із метою практичної реалізації політики фінансового вирівнювання внесені зміни до механізму формування місцевих бюджетів.

Оскільки не всі місцеві бюджети самодостатні, тобто спроможні самостійно фінансувати делеговані їм державою повноваження, приміром, забезпечити встановлені стандарти медичних чи освітніх послуг, Бюджетним кодексом України встановлюється система трансфертів із держбюджету місцевим бюджетам, які визначаються на основі математично-розрахункової формули. Ця формула враховує основні відмінності між місцевостями в їх бюджетній спроможності.

Тому розрахунок трансфертів стає процесом, не залежним від особистих інтересів чи уподобань. Отже, два міста у різних областях, що мають однакові показники, отримуватимуть однакові суми трансфертів. Нарешті, дуже важливо те, що отримані трансферти місцеві бюджети можуть використовувати на реалізацію делегованих повноважень так, як вважають за

потрібне (скажімо, більше коштів певного бюджетного року можуть спрямувати на освіту, а не на охорону здоров'я, і навпаки).

Автономна фінансова політика місцевих органів влади проявляється й у тому, що вони можуть на свій розсуд у разі потреби використовувати й кошти з двох умовних кошиків доходів (на власні та делеговані повноваження), не прив'язуючи певних видатків до чітко визначеного кошика.

Перехід Міністерства фінансів України на пряме спілкування із 682 місцевими бюджетами потребує точного і зваженого розрахунку доходів місцевих бюджетів. Перелік доходів, які закріплюються за місцевими бюджетами для виконання власних повноважень, включає більше 15 найменувань. Найвагомими в цьому кошику є місцеві податки і збори, плата за землю, податок за власників транспортних засобів, податок на промисел, фіксований сільськогосподарський податок, власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок коштів відповідного бюджету, та інші надходження.

Для фінансування делегованих повноважень використовуються спеціальні податки і збори. До складу відповідного кошика доходів включено прибутковий податок із громадян, плату за ліцензії та сертифікати, що видаються місцевими органами влади (у тому числі ліцензії на право роздрібною торгівлі горілчаними і тютюновими виробами), плату за торговий патент і державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності; надходження від адміністративних штрафів, а також штрафів і санкцій за порушення податкового законодавства тощо.

Значною мірою фінансування делегованих повноважень здійснюється за рахунок трансфертів із державного бюджету. Чільну роль відіграє і прибутковий податок із громадян, що цілком відповідає найкращим зразкам досвіду європейських держав, наприклад скандинавських країн, де прибутковий податок із громадян становить значну частку у їхніх місцевих бюджетах.

Податки є головним джерелом місцевих бюджетів. У свою чергу, всі податки, що надходять до місцевих бюджетів, поділяють на дві групи: місцеві податки і надходження із бюджетів вищого рівня.

Місцеві податки і збори — обов'язкові платежі, що встановлюються сільськими, селищними, міськими радами згідно із законодавством, справляються в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються до їх бюджетів.

Ефективне використання інституту місцевих податків і зборів є важливим способом зміцнення всієї фінансової системи держави. У розвинутих країнах місцеві податки і збори, як правило, мають досить високу питому вагу в загальній сумі грошових надходжень органів регіонального і місцевого самоврядування (у таких європейських країнах, як Данія, Іспанія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Швейцарія — більш як 40 %). На жаль, практика засвідчує, що роль місцевих податків і зборів у формуванні доходів місцевих бюджетів України поки що незначна (менш як 5 %), а окремі органи

місцевого самоврядування ще недостатньо використовують наявні можливості збільшення доходів місцевих бюджетів за рахунок їх упровадження.

З огляду на це розглянемо досвід застосування місцевих податків і зборів у зарубіжних країнах.

Для більшості розвинутих країн характерна множинність місцевих податків. Серед них такі:

група прямих реальних податків: на нерухоме і рухоме майно, землю, з орендної плати, з власників транспортних засобів, подушний, промисловий, на професію, на мешканців, екологічний;

група прямих податків на доходи: прибутковий, на прибуток підприємств, із спадщин і дарувань;

непрямі податки на продаж: на роздрібний продаж, на продаж спиртних напоїв на розлив, на споживання електроенергії, газу. акцизи на бензин тютюн, спиртні напої;

збори і мита: збір на прибирання сміття та його вивіз, на будівництво службових будинків, за паркування машин, за користування спортивними й оздоровчими закладами й установами культури, за полювання і риболовлю, видовища, із власників собак, за видачу різних ліцензій і реєстраційних посвідчень, за участь у бігах, за відкриття шинків і готелів: збори для компенсації збільшення вартості земельної ділянки внаслідок проведення забудов та інших робіт тощо.

Найважливішими на місцевому рівні є насамперед податки на нерухоме майно юридичних і фізичних осіб і на землю. Трохи рідше стягуються місцеві непрямі податки (у вигляді акцизів і податків на продаж) і місцеві подушні податки.

Так, в Ірландії, Голландії, Великобританії та США від 70 до 100 % доходів місцевих бюджетів становлять податки на майно. Решта доходів місцевих бюджетів у цих країнах надходить у формі непрямих податків на товари та послуги.

У США податок на майно становить близько 12 % усіх загальнодержавних податкових доходів і 75 % місцевих податкових надходжень. Платниками є юридичні й фізичні особи. Об'єкти оподаткування визначаються окремо законодавством штатів, і до них не входить майно, що підлягає оподаткуванню. Все майно ділиться на такі категорії:

нерухоме майно (земля, будівлі);

реальне (матеріальне) особисте майно (обладнання, машини, урожай, стадо, власність домогосподарства);

нематеріальні активи (акції, боргові зобов'язання, гроші);

об'єкти комунальних та інших підприємств, об'єкти залізниць.

У США також досить розгалужена система пільг, за якої від оподаткування звільняється:

нерухоме майно федерального уряду, урядів штатів та місцевих органів;

власність неприбуткових організацій у сфері освіти, релігійних закладів;

власність об'єднань фермерів, ветеранів.

У чотирьох штатах особисте майно звільнено від податку, а в 36 штатах такий податок не поширюється на нематеріальні активи (акції, гроші, боргові зобов'язання).

У Бельгії, Данії, Німеччині, Італії, Норвегії від 70 до 90 % усіх доходів місцевих бюджетів забезпечується у формі податку на прибуток підприємницьких структур і на дохід фізичних осіб. Як правило, в більшості цих країн поряд із загальнодержавними податками на прибуток підприємств існують аналогічні місцеві податки або встановлюються місцеві надбавки до цього податку. Подібна ситуація складається щодо податку на доходи фізичних осіб. Решту доходів місцевих бюджетів у цих країнах, становлять податки на майно і непрямі податки на товари та послуги.

Окремо можна виділити Францію, де до 35 % доходів місцевих бюджетів становлять податки на майно, до 20 % — податки на прибуток підприємницьких структур і доходи фізичних осіб, понад 10 % — непрямі податки на товари та послуги, а майже 35 % — інші види місцевих податків.

У багатьох країнах досить поширеними є податки на заняття торгівлею, на собак, на розваги, на видовища, на володіння транспортними засобами, на торгівлю спиртними напоями, на видачу ліцензій на спадщину, на подарунки, на осіб, які володіють двома квартирами, на мисливство та рибальство, на відкриття певних закладів, готелів, на прибирання вулиць і ліквідацію продуктових відходів, на рекламу тощо.

Система місцевих податків і зборів досить розгалужена. У Бельгії, наприклад, запроваджено 100 місцевих податків і зборів, в Італії — 70, у Франції — понад 50. Водночас в окремих країнах застосовуються лише кілька місцевих податків, але ці країни є винятком.

Ще однією особливістю місцевих податків і зборів на Заході є їх масовість. Вони сплачуються фактично всім дорослим населенням, незалежно від соціального статусу та рівня доходів. Наприклад, у США в бюджеті сім'ї з чотирьох осіб з річним доходом 50 тис. дол. платежі за всіма місцевими податками становлять у середньому 4,4 тис. дол. щорічно — 8,9 % її доходів. У цілому цей показник в окремих штатах мінімальний і дорівнює 3,5 %, а в інших сягає 14 % доходів сімей зазначеної категорії.

Особливістю місцевих податків і зборів більшості розвинених країн є також їх регресивність, тобто частка місцевих податків і зборів зменшується стосовно сукупного розміру доходів, якщо доходи зростають. Водночас частина країн щодо головних місцевих податків застосовують прогресивні ставки оподаткування. Це характерне, наприклад, для Фінляндії, Норвегії, Іспанії, Швеції, Швейцарії при оподаткуванні особистого майна громадян.

Місцеві податки використовуються на всіх рівнях місцевого самоврядування. В унітарній Франції це комуни, департаменти й регіони. До місцевих зараховуються також податки, що застосовуються у федеративних державах суб'єктами федерації. У Німеччині це — землі, у США — штати.

Тобто кож ний рівень влади у більшості розвинених країн має свою податкову систему.

Місцеві органи влади на Заході мають різну компетенцію щодо встановлення місцевих податків і зборів або щодо так званого права податкової ініціативи. В унітарних країнах місцеві органи влади, як правило, такого права не мають. Усі види місцевих податків запроваджуються законами, які ухвалює парламент країни. Місцеві органи влади мають повноваження щодо встановлення ставок податків у межах законодавчо визначених їхніх граничних рівнів. До компетенції місцевих органів влади включено також право приймати рішення про запровадження місцевих податків, визначених законодавством.

У деяких країнах застосовується інша модель контролю центрального уряду за місцевими податками. Місцеві органи влади самостійно встановлюють місцеві податки і збори, а центральна влада обмежує їхні максимальні ставки. З 1983 р. така практика діє в Норвегії та Бельгії. У федеративних державах основне коло питань місцевого оподаткування перебуває в компетенції суб'єктів федерації. Види місцевих податків встановлюються органами влади штатів у США, кантонів — у Швейцарії, владними структурами провінції Квебек — у Канаді. Ставки місцевих податків у цих країнах визначають муніципалітети. Разом з тим і в більшості федеративних країн законодавство федерації певною мірою регламентує застосування місцевих податків і зборів.

У ряді країн з федеративним устроєм, насамперед у Німеччині та Австрії, існують угоди між місцевою і центральною владою про те, що місцеві органи влади одержують певну частку податкових надходжень. Ці угоди укладаються на період від трьох до п'яти років, протягом якого місцеві органи влади забезпечують стабільність податкових надходжень до своїх бюджетів.

У деяких країнах, насамперед у Канаді, питання фінансового забезпечення місцевих органів влади вирішуються за допомогою грантів. Центральні органи влади надають кошти для відшкодування повністю або частково витрат на певні види послуг. Гранти, як правило, надаються на послуги державного значення (освіта, охорона, здоров'я та ін.), а також для вирівнювання економічного розвитку окремих територій. Для розрахунку розміру гранта на той чи інший вид послуг встановлюються формули розрахунку витрат, котрі, як правило, включають цілий ряд обмежень і факторів. У більшості країн органи центральної влади надають гранти безпосередньо базовим органам місцевого самоврядування.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що у процесі вирішення проблеми доходів місцевих бюджетів у різних країнах враховувалися: необхідність здійснення за допомогою бюджетної системи перерозподілу фінансових ресурсів між окремими регіонами і територіями; стан економічного розвитку; традиції у сфері оподаткування, а також рівень розвитку демократичних засад у державі, тобто рівень вирішення соціально-економічних питань, які передані до компетенції місцевих органів влади.

Місцеві податки і збори забезпечують значні надходження до місцевих бюджетів, реальну фінансову автономію органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної влади.

На думку спеціалістів-податківців, в Україні основу місцевого оподаткування повинні забезпечити майнові податки, зокрема місцеві податки на нерухоме майно юридичних осіб, на коштовне нерухоме майно фізичних осіб, на землю і на спадщину. Можуть бути запроваджені податок на утилізацію побутових відходів або на прибирання сміття, податок на полювання, рибальство, використання кар'єрних матеріалів, на ветеринарне обслуговування худоби та інших домашніх тварин. Усі ці податки ефективно використовуються у багатьох країнах.

Зарубіжний досвід переконує також, що можна запроваджувати в Україні й податки на цінні папери (на емісію акцій та облігацій), на біржові операції, грошові капітали, приріст капіталу, на осіб, які мають дві чи більше квартири, на видовища, на право розміщення офісів у центральній частині міста та ін.

Видатки місцевих бюджетів залежать від бюджетної політики, яка проводиться державою, від децентралізації управління соціальною сферою. Все це є вирішальним фактором, що впливає на обсяг фінансових ресурсів, які проходять по каналах регіональних бюджетів, на їх частку в загальнодержавних бюджетних видатках.

В Україні розмежування видів видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі принципу субсидіарності із урахуванням критеріїв повноти надання послуги та наближення її до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв види видатків поділяються на такі групи:

перша група — видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів. Здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст та їх об'єднань;

друга група — видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України. Здійснюються з бюджетів міст республіканського значення Автономної Республіки Крим та міст обласного значення, а також районних бюджетів;

третья група — видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України. Здійснюються ці видатки з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів. З бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюються видатки усіх трьох груп.

Закономірним для всіх розвинутих зарубіжних країн є поділ місцевих бюджетів на два самостійні функціональні види місцевих бюджетів. Це місцеві поточні, або адміністративні бюджети та місцеві бюджети розвитку, або інвестиційні бюджети. Кожен із цих бюджетів має власні видатки і власні доходи. Видатки місцевого поточного бюджету спрямовуються на поточні

потреби, на забезпечення утримання соціально-культурної сфери, на адміністративні витрати, на соціальний захист, на виконання делегованих повноважень, на сплату видатків з боргу місцевої влади. Доходи місцевого поточного бюджету формуються за рахунок місцевих податків і зборів, платежів, загальних субсидій, що надаються державною владою, та деяких інших доходів.

Видатки бюджету розвитку, або бюджету інвестицій, спрямовуються на розвиток соціальної інфраструктури, на капітальні вкладення, на придбання устаткування та обладнання, на інші інвестиційні програми, на сплату основної частини боргу місцевих органів влади.

Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок банківських кредитів, муніципальних (комунальних) позик, інвестиційних субсидій, що надаються державною владою, та за рахунок інших джерел.

Законодавство більшості зарубіжних країн забороняє використання доходів бюджетів розвитку на видатки поточних бюджетів.

У законодавстві багатьох зарубіжних країн є також поняття додатковий бюджет і приєднані бюджети. У Франції, наприклад, додатковий бюджет уточнює основний бюджет, що дає можливість не вносити змін до основного бюджету. Приєднані бюджети відображають фінансові операції окремих місцевих громадських служб (водопостачання, благоустрою та ін.), що мають фінансову самостійність, надають платні послуги, але не користуються правом юридичної особи. Складання приєданого бюджету дає змогу спрямувати доходи відповідної служби на її фінансування.

В Україні також запроваджено норму, за якою місцевий бюджет поділяється на поточний і бюджет розвитку. Поточні видатки — це видатки на фінансування мережі підприємств, установ, організацій та органів, яка діє на початок бюджетного року, а також фінансування заходів із соціального захисту населення тощо.

Видатки розвитку — це видатки на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності. Згідно з Бюджетним кодексом України до витрат бюджету розвитку місцевих бюджетів належать:

погашення основної суми боргу;

капітальні вкладення;

внески органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у статутні фонди суб'єктів підприємницької діяльності.

Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок надходження коштів від відчуження майна, яке перебуває у комунальній власності, в тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення; надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади; субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проектів тощо.

Стан формування і використання місцевих бюджетів істотно залежить від вирішення проблем збалансованості бюджетів, котрі є наслідком невирішених питань у сфері фіскального федералізму. У цьому напрямі

Бюджетним кодексом України передбачено удосконалення системи збалансованості місцевих бюджетів, що включає дві складові.

Перша стосується збалансування доходів, що передбачає розподіл надлишкових доходів бюджетів територій з вищою за середню податкозабезпеченістю між територіями з нижчою за середню податкозабезпеченістю. Причому трансфертні платежі надаються територіям із чітко визначеними напрямками їх витрачання, що забезпечуватиме цільове використання коштів.

Друга складова збалансування бюджетів стосується видаткової частини. Дуже важливим у процесі збалансування видатків місцевих бюджетів є врахування структурних видатків територій. Наприклад, якщо на певній території проживає велика кількість людей похилого віку або інвалідів, котрим необхідно надавати додаткову допомогу, то у таких випадках при визначенні сум офіційних трансфертів враховуються виплати населенню такої категорії. Крім того, у великих містах соціальні видатки також більші. Проте на територіях сільської місцевості виникає проблема більших видатків, пов'язаних із транспортуванням. Велике значення при розрахунках структурних видатків мають і видатки, пов'язані з кліматичними умовами території, історією її розвитку, її статусом тощо. Все це береться до уваги при збалансуванні видатків бюджетів.

Найголовнішою характеристикою повинна стати абсолютна прозорість системи збалансування, тобто кожна людина при бажанні буде в змозі перевірити напрями витрачання коштів, що вилучалися з доходів бюджету з метою перерозподілу.

Важливою складовою бюджетної політики має стати впорядкування взаємовідносин між місцевими бюджетами. Йдеться передусім про чітке розмежування повноважень між місцевими органами виконавчої влади, обласними та районними органами місцевого самоврядування територіальних громад щодо формування бюджетів. Потрібно стимулювати солідарне фінансування спільної власності територіальних громад.

Починаючи з 2002 р. у складі державного бюджету окремо затверджуються обсяги трансфертів для бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів, бюджетів міст Києва та Севастополя, міст республіканського та обласного значення і бюджетів районів.

Розв'язання цих та інших фінансових проблем сприятиме стабілізації економічного розвитку адміністративних територій і зміцненню фінансової бази місцевих бюджетів.

ТЕМА 10. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

1. Необхідність створення державних цільових фондів і принципи їх організації.
2. Пенсійний фонд.
3. Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.
4. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.
5. Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві.

Фонди фінансових ресурсів цільового призначення є самостійною ланкою фінансової системи і входять до складу державних фінансів. Основним централізованим фондом грошових коштів держави є бюджет. Кошти бюджету знеособлені і забезпечують реалізацію функцій держави. Разом з тим у держави можуть бути певні потреби, які мають особливе значення і потребують гарантованого фінансового забезпечення. До таких потреб належать: надання певних соціальних гарантій населенню у разі досягнення непрацездатного віку, втрати працездатності, годувальника, роботи, настання інших непередбачуваних подій. Це і є причиною формування фондів цільового призначення.

Державні цільові фонди — це форма перерозподілу і використання фінансових ресурсів, що залучаються державою для фінансування деяких суспільних потреб.

За допомогою цільових державних фондів можливо:

впливати на процес виробництва через фінансування, субсидування і кредитування підприємств;

забезпечувати природоохоронні заходи, фінансуючи їх за рахунок спеціально визначених джерел і штрафів за забруднення навколишнього середовища;

надавати соціальні послуги населенню через виплату пенсій, соціальну допомогу, субсидування соціальної інфраструктури в цілому.

Залежно від цільового призначення державні фонди поділяються на економічні і соціальні, а відповідно до рівня управління — на державні і регіональні.

Цільові фонди можуть бути постійними і тимчасовими. Створення постійних фондів пов'язане з виділенням окремих функцій держави. Зокрема, в реалізації соціальної функції особлива увага приділяється соціальному страхуванню. У процесі створення системи самостійних соціальних фондів ставилося завдання «розвантажити» бюджет від значної частки соціальних видатків і забезпечити їх автономне гарантоване фінансування. Тимчасові фонди формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем і припиняють своє функціонування після виконання покладених на них завдань. Для втілення певних економічних програм можуть створюватися позабюджетні фонди як у межах держави, так і на міжнародному рівні. Так,

країни Євросоюзу створюють фонди надання допомоги країнам Східної Європи.

Джерела формування цільових державних фондів визначаються характером і масштабністю завдань, для реалізації яких вони створені. На їх величину впливає економічний і фінансовий стан держави на тому чи іншому етапі розвитку. Отже, джерела формування коштів державних цільових фондів можуть мати як відносно стабільний, так і тимчасовий характер.

Напрями використання коштів залежать від призначення фондів, конкретних економічних умов і змісту розроблених програм, що реалізуються. Деякі державні цільові фонди можуть бути інвесторами і учасниками фінансового ринку у зв'язку з тим, що, по-перше, нерідко використання грошових коштів не збігається у часі з їх надходженням, а по-друге, доходи від інвестицій є додатковим джерелом фінансування витрат відповідного фонду.

Правом створення цільових фондів наділені як органи центральної, так і місцевої влади. На регіональному рівні формуються свої цільові фонди за рахунок місцевих джерел. Загальнодержавні цільові фонди мають свої територіальні відділення і передають частину коштів у розпорядження територіальних владних структур.

Цільові державні фонди, як правило, перебувають у розпорядженні державних органів влади, але оперативне управління здійснюється спеціально створеним адміністративним апаратом. Управлінські структури мають відповідні права й обов'язки щодо використання фондів, визначені законом.

Загалом принципи організації централізованих фондів фінансових ресурсів можна сформулювати так:

відрахування до фондів централізовано визначаються державою відповідними законами і є власністю держави;

відрахування до фондів є обов'язковими платежами й можуть стягуватися примусово;

витрати з фондів здійснюються лише на певні потреби, які передбачені законом.

У західних країнах число таких фондів становить від 30 до 80. В Україні на даний час створюються такі основні державні цільові фонди:

Пенсійний фонд;

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності ;

Фонд соціального страхування на випадок безробіття;

Фонд соціального страхування від нещасних випадків;

Фонд захисту інвалідів.

У різні роки до складу фондів цільового призначення належали фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, фонд розвитку паливно-енергетичного комплексу, фонд конверсії, фонд охорони праці, державний інноваційний фонд та ін. Основну групу серед цільових фондів становлять фонди державного соціального страхування.

Соціальне страхування — це самостійна галузь страхування, що охоплює сукупність відносин з приводу формування і використання колективних страхових фондів, призначених для виплати відшкодування за постійної чи тимчасової втрати працездатності або місця роботи.

У системі державного соціального страхування роль страховика виконує держава, яка бере на себе зобов'язання щодо створення колективних страхових фондів і виплати страхового відшкодування. На ринку страхових послуг можуть функціонувати також недержавні компанії соціального страхування, які доповнюють і розширюють спектр страхових послуг. Страхувальниками є підприємства й організації, громадяни, держава, а застрахованими — працівники підприємств і організацій, а з деяких виплат і непрацюючі громадяни.

Функції між цільовими фондами державного соціального страхування чітко розмежовані. Пенсійний фонд відображає страхування на випадок постійної втрати працездатності. Формою страхового відшкодування є пенсії. Пенсійний фонд функціонує як самостійна фінансова структура, його кошти не входять до державного бюджету і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій і допомоги.

Бюджет цього фонду формується передусім за рахунок коштів, що вносять роботодавці. Підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, особи, які наймають для роботи громадян за угодами, а також ті, що ведуть підприємницьку діяльність, засновану на особистій власності фізичної особи та виключно її праці, релігійні громади сплачують страхові внески до Пенсійного фонду у розмірах, установлених чинним законодавством. Відрахування до Пенсійного фонду відносять на собівартість продукції, а в бюджетних установах це передбачено окремою статтею кошторису — на утримання установи. Крім того, до надходжень фонду належать обов'язкові страхові внески громадян, які працюють, у розмірі 1—5 % від нарахованої заробітної плати, а також кошти державного бюджету на виплату окремих видів пенсій та допомоги, добровільні внески та пожертвування підприємств, організацій, населення, інші надходження.

Пенсійний фонд України має право вести комерційну діяльність і отримувати доходи від розміщення тимчасово вільних коштів фонду. Зокрема, Пенсійний фонд має право:

вкладати кошти у коротко- та довгострокові кредити, цінні папери державних органів, акціонерних товариств, фондових і товарних бірж, до комерційних банків;

створювати підприємства, брати участь у комерційних структурах (банки, страхові компанії, торгові дома, спільні підприємства, акціонерні товариства тощо);

проводити грошово-речові лотереї, благодійні вечори, рекламно-інформаційні заходи (благодійні теле- та радіопроекти, спеціальні випуски у періодичній пресі).

Кошти Пенсійного фонду України використовуються на фінансування таких заходів:

виплата пенсій за віком (у тому числі працюючим пенсіонерам), за інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років, соціальних та інших пенсій, установлених законодавством України;

виплата допомоги з догляду за дитиною і щомісячної допомоги на кожну дитину до досягнення нею віку, встановленого чинним законодавством;

підвищення пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і зростанням заробітної плати;

реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій населення;

забезпечення поточної діяльності та утримання органів управління фонду;

відтворення коштів фонду, зміцнення його матеріально-технічної бази, проведення масово-роз'яснювальної роботи.

Управління коштами фонду здійснює спеціальний орган — Пенсійний фонд України. Касове виконання забезпечує поштово-пенсійний банк «Аваль».

Реформування пенсійного забезпечення в Україні проводиться у двох напрямках:

удосконалення державного пенсійного забезпечення через наближення середньої пенсії до рівня середньої заробітної плати та її прямої залежності від рівня заробітної плати;

розвиток недержавного добровільного пенсійного забезпечення.

Створюється трирівнева пенсійна система, на першому рівні якої за принципом солідарності поколінь та загальнообов'язкового соціального страхування встановлюється пряма залежність майбутнього розміру пенсій від страхового стажу та розміру сплачених внесків, на другому — накопичення пенсійних внесків на особистих рахунках громадян, на третьому — добровільне недержавне пенсійне страхування. Отже, система пенсійного забезпечення має стати системою соціального страхування, самодостатньою і фінансово-стабільною.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності є некомерційною самоврядною організацією, що здійснює захист прав громадян на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг у разі тимчасової непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, народження дитини, необхідності догляду за малолітньою дитиною, смерті громадянина або члена його сім'ї. Гарантом його діяльності є держава.

Джерелами доходів бюджету Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності є:

страхові внески роботодавців;

страхові платежі найманих працівників;

страхові платежі осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (особи, які займаються підприємницькою, адвокатською, нотаріальною,

творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з одержанням доходу безпосередньо від цієї діяльності);

- страхові платежі громадян України, які працюють за межами України;
- донараховані страхові внески, пеня і штрафи;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;
- асигнування з Державного бюджету України;
- інші надходження.

Платниками страхових внесків є страхувальники та застраховані особи. Розмір страхових внесків щорічно встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів. У 2002 р. страхові внески для роботодавців становили 2,9 % суми фактичних витрат на оплату праці; для найманих працівників, які мають заробітну плату нижче 150 грн на місяць, — 0,25 %, а для тих, чия заробітна плата більше 150 грн, — 0,5 % від суми оплати праці; для осіб, які беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах (забезпечують себе роботою самостійно), — 3 % суми оподаткованого доходу (прибутку).

Кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, спрямовуються на:

- 1) виплату застрахованим особам допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, вагітністю та пологами, у разі народження дитини та по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на поховання;
- 2) фінансування санаторно-курортного лікування та оздоровлення застрахованих осіб і членів їх сімей;
- 3) утворення резерву страхових коштів у розрахунку на місяць для фінансування матеріального забезпечення застрахованих осіб;
- 4) забезпечення поточної діяльності та утримання органів Фонду, розвиток його матеріально-технічної бази.

Управління Фондом здійснюється на паритетних засадах державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття є самостійною фінансовою системою, яка має створювати відповідні умови для фінансування витрат, пов'язаних із забезпеченням зайнятості населення.

Джерелами формування коштів Фонду є:

- страхові внески страхувальників — роботодавців;
- страхові внески застрахованих осіб;
- асигнування з Державного бюджету;
- суми фінансових санкцій і адміністративних штрафів;
- благодійні внески підприємств, організацій, установ та фізичних осіб;
- інші надходження.

Розмір страхових внесків щорічно за поданням Кабінету Міністрів України встановлюється Верховною Радою України. У 2002 р. розмір внесків становив:

- для роботодавців — 2,1 % суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників;

для найманих працівників — 0,5 % оплати праці;

для осіб, які беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах (фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, осіб, які виконують роботи (послуги) за цивільно-правовими угодами, членів творчих спілок і творчих працівників, які не є членами творчих спілок, громадян, які працюють за межами України), — 3,0 % суми оподаткованого доходу (прибутку).

Кошти Фонду використовуються на:

виплату допомоги у зв'язку з безробіттям;

фінансування витрат на перекваліфікацію робітників і службовців;

фінансування витрат на працевлаштування;

фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності виконавчої дирекції Фонду та її робочих органів, розвиток матеріальної та інформаційної бази;

створення резерву коштів Фонду.

Фонд є некомерційною самоврядною організацією. Кошти фонду не включаються до складу Державного бюджету України і не можуть бути використані на будь-які інші цілі. Держава є гарантом забезпечення застрахованих осіб та надання їм відповідних соціальних послуг.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків створений з метою проведення профілактичних заходів з охорони праці, відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків, відшкодування їм завданої матеріальної і моральної шкоди. Страхування від нещасного випадку може бути обов'язковим і добровільним. Обов'язковому страхуванню підлягають:

особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту);

учні та студенти навчальних закладів, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти, залучені до будь-яких робіт;

особи, які утримуються у виправних, лікувально-трудовах, виховно-трудовах закладах та залучаються до трудової діяльності на виробництві.

Добровільно, за письмовою заявою, можуть застрахуватися:

священнослужителі, церковнослужителі та особи, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах;

особи, які забезпечують себе роботою самостійно;

громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності.

Фінансування Фонду соціального страхування від нещасних випадків здійснюється за рахунок:

внесків роботодавців у розмірі 0,84—13,8 % фактичних витрат на оплату праці найманих працівників залежно від класу професійного ризику виробництва;

прибутку від розміщення тимчасово вільних коштів Фонду на депозитних рахунках;

штрафних санкцій за порушення законодавства з безпеки праці;

добровільних внесків;

інших надходжень.

Використовуються кошти Фонду страхування від нещасних випадків на:
виплату пенсії по інвалідності;
виплату пенсії у зв'язку з втратою годувальника;
виплати втраченого заробітку;
виплати одноразової допомоги потерпілому і членам сім'ї потерпілого;
фінансування витрат на медичну і соціальну допомогу потерпілим.

Управління коштами здійснює некомерційна самоврядна організація — Фонд соціального страхування від нещасних випадків, який діє під контролем держави, представників застрахованих осіб і роботодавців.

Кошти державних цільових фондів, крім Пенсійного фонду України, обслуговуються органами Державного казначейства.

Фонд захисту інвалідів створено з метою фінансування робіт і державних програм, що стосуються соціального захисту інвалідів. Бюджет Фонду формується за рахунок таких джерел:

грошових коштів, які передаються з державного бюджету для здійснення державних заходів щодо соціального захисту інвалідів;

надходжень від підприємств і організацій, що не забезпечують дотримання встановлених нормативів робочих місць для працевлаштування інвалідів;

благодійних внесків організацій, трудових колективів і громадян;
інших надходжень.

Використання коштів Фонду захисту інвалідів спрямовано на фінансування заходів, що створюють інвалідам умови й можливості участі в економічній, політичній та соціальній сферах життя суспільства, забезпечують їх соціальний захист.

Відділення загальнодержавних цільових фондів створюються також на місцевому рівні.

ТЕМА 13. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

1. Призначення фінансового ринку й економічні передумови його функціонування.

2. Суб'єкти фінансового ринку.

3. Структура фінансового ринку:

а) ринок грошей;

б) ринок кредитних ресурсів;

в) ринок цінних паперів;

г) ринок фінансових послуг.

4. Формування і розвиток фінансового ринку в Україні.

1. Призначення фінансового ринку й економічні передумови його функціонування.

За допомогою фінансового ринку, як правило, мобілізуються і використовуються тимчасово вільні фінансові ресурси або ресурси, що мали обумовлене раніше цільове призначення.

За економічною сутністю фінансовий ринок — це сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

Об'єктами відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери та фінансові послуги, суб'єктами відносин — держава, підприємства різних форм власності, окремі громадяни.

В організаційному плані фінансовий ринок — це сукупність ринкових фінансових інституцій, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників. До них належать комерційні банки, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди компаній, лізингові організації, пенсійні та страхові фонди, національний банк, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії, інвестиційні керуючі реєстратори, інші фінансові інституції, які відповідно до чинного законодавства можуть здійснювати операції на фінансовому ринку.

Його структуризація проводиться за двома основними ознаками:

формою ресурсів і організацією торгівлі ними.

За формою фінансових ресурсів фінансовий ринок поділяється на ринок грошей і ринок капіталів (ринок кредитних ресурсів і ринок цінних паперів).

Ринок грошей має справу з короткотерміновими фінансовими активами, що є високоліквідними та малоризикованими. Придбання короткотермінових боргових зобов'язань здійснюється тільки у тимчасове користування. Інструментами цього ринку є казначейські векселі і короткострокові комерційні векселі.

Ринок капіталів складається з ринку фінансових інструментів, що відображають права власності, та довгострокових боргових зобов'язань. Включення довгострокових зобов'язань до ринку капіталів пояснюється саме тривалим терміном використання ресурсів, що певною мірою наближає їх за умовами кругообігу до власного капіталу. Ціною ресурсів на ринку капіталів

є дивіденди та курсові різниці, а також проценти за довгостроковими позиками.

За організацією торгівлі фінансовий ринок поділяється на кредитний та ринок цінних паперів. Кредитний відображає ту частину фінансового ринку, яка функціонує на основі укладення кредитних угод. Він має договірний характер. Ринок цінних паперів являє собою особливу форму торгівлі фінансовими ресурсами, яка опосередковується випуском та обігом цінних паперів.

На кредитному ринку центром концентрації і координації руху грошових потоків є комерційний банк. На ринку цінних паперів центром торгівлі ними і відповідно ключовим суб'єктом цього ринку виступає фондова біржа.

Особливе місце у структурі фінансового ринку посідає ринок фінансових послуг, які надаються юридичним і фізичним особам відповідно до чинного законодавства під контролем держави або інших визначених законодавством органів.

Складовою ринку грошей є національний валютний ринок, на якому предметом торгівлі є іноземна валюта. Об'єкт валютного ринку — валютні операції з продажу й обміну національної та іноземної валют. До суб'єктів ринку належать продавці валюти, її покупці й посередники: банки, валютні біржі, брокерські фірми, підприємницькі структури, міжнародні валютні, кредитні й фінансові організації. Обов'язковим суб'єктом валютного ринку є також держава, яка своїм законодавством установлює правила функціонування валютного ринку. Операції купівлі-продажу валюти можуть здійснюватись з різними цілями. Суб'єкти підприємницької діяльності купують валюту для проведення міжнародних розрахунків. Комерційні банки здійснюють валютні операції як за дорученням клієнтів, так і з метою отримання доходів (валютні спекуляції). Центральні банки можуть здійснювати як комерційні операції з іноземною валютою, так і валютні інтервенції. Звідси можна визначити такі функції валютного ринку:

своєчасне здійснення міжнародних розрахунків, страхування валютних ризиків;

регулювання валютних курсів і диверсифікація валютних резервів;
регулювання економічних і соціальних процесів у державі.

Ринок кредитних ресурсів — це процес залучення коштів у грошовій формі на умовах повернення, платності й строкості. Кредитний ринок є одним із найстаріших і найважливіших сегментів фінансового ринку.

Суб'єктами ринку кредитів є кредитори, позичальники і держава в особі центрального банку, який контролює виконання чинного законодавства учасниками ринку кредитів і регулює ринок за допомогою економічних методів.

Організаційно-функціональними учасниками ринку кредитних ресурсів є комерційні банки, брокерські контори, дисконтні компанії та інші фінансово-кредитні інституції. Усі вони виконують посередницькі функції, залучають вільні фінансові ресурси від юридичних і фізичних осіб і надають

їх у тимчасове користування іншим економічним агентам, які потребують додаткових коштів. У такий спосіб фінансові посередники забезпечують міжгалузевий та міжрегіональний перерозподіл грошового капіталу.

Джерелом коштів, що циркулюють на кредитному ринку, є кошти, акумульовані на депозитних рахунках банків, залишки коштів на розрахункових та інших рахунках юридичних осіб, вільні кошти населення і кошти, акумульовані центральним банком держави. Мобілізовані фінансові ресурси використовуються для надання короткострокових, середньострокових та довгострокових позичок. Короткострокові кредити залучаються, як правило, для поповнення обігових коштів та усунення тимчасових розривів у фінансуванні. Вони надаються терміном до одного року і за своєю економічною сутністю є ринком грошей.

Розміщення акумульованих коштів здійснюється на основі кредитних угод між банками, юридичними та фізичними особами. Ціною кредиту є процент як плата за користування фінансовими ресурсами. Ціна кредиту залежить від строку повернення позики, а також ураховує ризик. У визначенні рівня процентних ставок важливу роль відіграє облікова ставка національного банку, оскільки за цією ставкою можна отримати кредити національного банку. Висока облікова ставка — показник наявності інфляційних процесів у державі, великої ризикованості кредитного ринку.

Крім облікової, національний банк затверджує ломбардну ставку — процентну ставку, за якою центральний банк надає кредити під заставу державних цінних паперів.

Сегментом кредитного ринку є також небанківські кредитні установи (квazібанки — майже банки). Квazібанки поділяються на дві групи. Першу становлять фінансові інституції банківського профілю з обмеженим колом банківських операцій (лізингові й факторингові компанії, кредитні спілки і товариства, ломбарди, товариства взаємного кредитування, розрахункові (клірингові) центри). До другої групи належать фінансові інституції небанківського спрямування, які, маючи певні фінансові ресурси, здійснюють кредитні операції (страхові компанії, інвестиційні компанії і фонди, пенсійні фонди, фінансові компанії). Вони здійснюють кредитування обмеженої кількості юридичних і фізичних осіб відповідно до законодавства та своїх статутів.

Важливою складовою фінансового ринку є ринок цінних паперів, який ще називають фондовим ринком. Фондовий ринок охоплює частину кредитного ринку і повністю ринок інструментів власності. Іншими словами, цей ринок інтегрує операції щодо боргових інструментів, інструментів власності, а також їхніх похідних, що виражається через випуск спеціальних документів (цінних паперів), які мають власну вартість і можуть продаватися, купуватися та погашатися.

Фондовий ринок виступає засобом забезпечення нормального функціонування всіх галузей економіки, а також засобом поєднання державних, інституційних та індивідуальних інтересів, захисту грошових коштів населення від інфляції та поліпшення його матеріального становища.

Розглядаючи поняття фондового ринку відзначимо, що це сфера, в якій реалізуються відносини власності, здійснюється вільне переміщення цінних паперів між різними секторами економіки, формуються фінансові джерела економічного зростання, концентруються і розподіляються інвестиційні ресурси, створюються умови для доброзичливої конкуренції й обмеження монополізму. Ринок цінних паперів об'єктивно створює механізм ефективного використання фінансових ресурсів, оскільки розміщення паперів здійснюється на основі вільного вибору об'єкта вкладення з певними майновими гарантіями. Інвестуючи свої вільні кошти у цінні папери, фізичні і юридичні особи перетворюють їх на капітал, а підприємницькі структури мають можливість отримати додаткові фінансові ресурси для розширення своєї господарської діяльності.

Існує дві класифікації учасників фондового ринку: залежно від юридичного статусу вони поділяються на категорії, а залежно від функцій, що виконують, — на види.

За категоріями учасники фондового ринку можуть виступати як індивіди, інституції і як органи державно-правового регулювання.

Індивідуальні учасники фондового ринку — це фізичні особи (домогосподарства), що різняться між собою: кількістю та видами цінних паперів, якими вони володіють; ступенем активності, з якою вони проявляють себе на ринку; цілеспрямованістю; способом вибору і прийняття рішень щодо купівлі-продажу цінних паперів. Хоча індивідуальні учасники і не домінують на фондовому ринку, однак завдяки їх численності емітенти мають можливість мобілізувати грошові кошти, розпоряджатись ними в господарських цілях, виробляти необхідні населенню матеріальні блага. Домашні господарства посідають досить важливе місце як інвестори на фондових ринках багатьох країн.

Інституційні учасники являють собою організації, що діють на основі своїх засновницьких документів та інших норм права, затверджених державою. На відміну від індивідуальних учасників, які користуються статусом фізичних осіб, інституції у більшості випадків мають статус юридичних осіб.

Інституціями зазвичай є підприємства, організації, установи, товариства, компанії, фонди, корпорації.

Під органами, що здійснюють державно-правове регулювання фондового ринку, розуміють органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Їх характерні риси — публічна влада, організаційна оформленість, право видавати загальнообов'язкові акти та вдаватися в необхідних випадках до організаційного примусу й санкцій, включаючи адміністративні. Державними органами регулювання ринку цінних паперів в Україні є Міністерство фінансів, Національний банк, Фонд державного майна України, а також Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Залежно від функцій, що виконуються в процесі ринкової взаємодії, учасники фондового ринку поділяються на дві великі групи: основні та інфраструктурні. До першої групи входять емітенти, інвестори, посередники,

інститути-регулятори, спеціальні державні органи регулювання. Найважливішими серед інфраструктурних учасників є депозитарії, кліринго-розрахункові установи, трастові інститути, агенти з трансферту та реєстратори, продавці ринкової інформації, спеціальні гарантійні фонди.

Охарактеризуємо кожного з цих учасників докладніше.

Емітенти цінних паперів — юридичні, а у випадках, передбачених законом, фізичні особи, які від свого імені випускають цінні папери з метою залучення фінансових ресурсів для свого розвитку і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов їх випуску. Зауважимо, що в Україні лише юридичні особи мають право випускати цінні папери. Це стосується як випадків утворення акціонерних товариств через заснування чи перетворення державних підприємств в акціонерні товариства або випуск облігацій підприємствами, так і випадків, коли цінні папери випускаються, наприклад, за рішенням державних органів управління або місцевих органів самоврядування (облігацій внутрішніх державних та місцевих позик, казначейських зобов'язань).

Проте не кожна юридична особа може бути визнана емітентом цінних паперів. Набуття статусу емітента пов'язане з певними законодавчими вимогами. Наприклад, Закон України «Про цінні папери і фондову біржу» визначає певний порядок здійснення випуску акцій і облігацій, необхідною складовою якого є процедура реєстрації випуску цих цінних паперів, а у випадках їх вільного обігу — також і реєстрація інформації про випуск. Конкретна юридична особа набуває статусу емітента лише за умови виконання вказаних процедур. При порушенні цієї умови така особа не може бути визнана емітентом і її акції або облігації позбавлені права надходити в обіг.

Емітентом цінних паперів, можуть бути також держава в особі своїх державних органів та органи місцевого самоврядування, які можуть випускати цінні папери для задоволення потреб у фінансуванні видатків відповідних бюджетів та окремих проектів.

Інвестори — фізичні, юридичні особи та інституційні інвестори, котрі мають вільні грошові кошти, необхідні для інвестування з метою збільшення ринкової вартості цінних паперів.

У більшості випадків інвестори мають на ринку цінних паперів одну або кілька певних цілей. Іноді вони хочуть зберегти свої кошти від знецінення, в інших випадках сподіваються отримати дохід від вкладень або встановити контроль над емітентами (це стосується здебільшого акціонерних товариств). Для того щоб стати інвестором на ринку цінних паперів, необхідно мати лише волевиявлення та грошові чи інші засоби, котрі можна було б вкласти в цінні папери.

Інвесторами на ринку цінних паперів, як правило, виступають індивіди та інституції, держава в особі Державного казначейства чи Національного банку.

Найбільш активними серед інституційних інвесторів є комерційні банки, пенсійні фонди, страхові компанії. Менш активними є промислові чи торговельні підприємства, компанії, господарські товариства.

Посередники на ринку цінних паперів — це такі фінансові організації, які надають посередницькі послуги. Існують три основні види посередницьких послуг: брокерські, дилерські та послуги щодо здійснення підписки. Згідно з цим розрізняють три види посередників: брокери, дилери та андеррайтери.

Термін «брокерські послуги» використовується для позначення регулярної діяльності, головним змістом якої є здійснення операцій з цінними паперами за рахунок коштів клієнтів. Після придбання цінних паперів брокером право власності до нього не переходить, воно переходить до клієнта, за дорученням і за кошти якого брокер здійснює операції.

Клієнтами брокера, як правило, є інвестори, але ними можуть бути і дилери.

Термін «дилерські функції» використовується для позначення регулярної підприємницької діяльності, основним змістом якої є купівля і продаж цінних паперів за свій власний рахунок. Після придбання цінних паперів дилером до нього переходить право власності на вказані папери.

Термін «послуги з проведення підписки» використовується на ринку цінних паперів для позначення посередницької діяльності, основним змістом якої є розміщення цінних паперів серед інвесторів. Андеррайтером може бути фізична або юридична особа, котра гарантує емітентові цінних паперів їх розміщення на ринку на узгоджених умовах за відповідну винагороду.

Фінансові посередники виконують роль сполучної ланки між емітентом та інвестором. З одного боку, вони виконують посередницькі функції стосовно емітента, проводячи операції з випуску і розміщення цінних паперів на ринку. Добре знаючи ринок, вони краще розуміються на тому, які цінні папери та умови їх випуску найбільш доцільні для конкретного емітента, як провести роботу, щоб забезпечити розміщення цінних паперів. З іншого боку, вони надають послуги інвесторам у придбанні цінних паперів, виходячи з побажань інвестора стосовно дохідності й надійності вкладень. Роль фінансових посередників на ринку цінних паперів надзвичайно важлива, адже саме вони визначають його активність та ефективність.

Фінансові посередники розглядаються як колективні інвестори на ринку цінних паперів, які централізують фінансові ресурси індивідуальних інвесторів. До фінансових посередників належать інвестиційні фонди, трасти і компанії. Вони мобілізують кошти за допомогою випуску власних цінних паперів — інвестиційних сертифікатів. Інвестиційні фонди і трасти здійснюють тільки мобілізацію коштів. Розміщення коштів проводять спеціальні компанії — інвестиційні керуючі, а зберігання забезпечують депозитарії. Інвестиційні фонди вкладають з інвестиційними керуючими угоди на здійснення інвестиційної діяльності, а трасти довіряють інвестиційним керуючим мобілізовані кошти. Як правило, трасти створюються на певний термін і проводять тільки один випуск сертифікатів.

Після їх погашення вони закриваються. Інвестиційні фонди діють тривалий період. Вони є двох типів — відкриті й закриті. Інвестиційні компанії, на відміну від фондів і трастів, здійснюють розміщення мобілізованих коштів самостійно, їх інвестиційні сертифікати можуть виставлятися на продаж на фондових біржах.

Фондова біржа є особливим посередником на ринку цінних паперів, виступаючи центром торгівлі ними. Вона виконує три основні функції — посередницьку, індикативну та регулятивну. Сутність посередницької функції полягає в тому, що фондова біржа створює достатні й усебічні умови для торгівлі цінними паперами емітентам, інвесторам та фінансовим посередникам. На фондовій біржі обертаються лише цінні папери, що пройшли реєстрацію і включені до лістингу. Торговельні угоди на біржі укладають брокери. Вони діють від імені своїх клієнтів-інвесторів, емітентів чи фінансових посередників, купуючи чи продаючи цінні папери. При цьому права власності на куплені цінні папери чи отримані від їх реалізації гроші належать клієнтам. Дохід брокера формується за рахунок комісійних від укладених угод. Крім того, в торгівлі на біржі беруть участь дилери. Вони купують через брокерів цінні папери з метою їх наступного перепродажу, їх дохід формується за рахунок різниці в цінах купівлі й продажу цінних паперів.

Індикативна функція фондової біржі полягає в оцінці вартості й привабливості цінних паперів. Саме на біржі проводиться котирування цінних паперів, яке дає інформацію інвесторам про вартісну та якісну оцінку цінних паперів і динаміку їх розвитку. Це створює передумови для формування надійного і достовірного механізму торгівлі (хоча і не виключає можливостей цілеспрямованих махінацій з метою спекуляції цінними паперами) та стимулювання ефективної діяльності емітентів. Будь-які промахи відразу ведуть до зниження вартості емітованих ними цінних паперів, а відтак і попиту на них, що веде до зменшення припливу фінансових ресурсів. Тому для емітента так важливо забезпечувати стабільний фінансовий стан та високі фінансові результати.

Регулятивна функція фондової біржі виражається в організації торгівлі цінними паперами. Вона встановлює вимоги до емітентів, які виставляють свої цінні папери на біржові торги, правила укладення і виконання угод, механізм контролю за діяльністю суб'єктів біржової торгівлі. Біржі здійснюють контроль за фінансовим станом емітентів. Вони мають право на отримання та перевірку інформації про їх діяльність. Відповідно біржі можуть знімати з котирування окремих емітентів, які або не виконують вимог біржової торгівлі, або мають незадовільні фінансові показники. Мета контрольної діяльності біржі — забезпечення достовірності котирування цінних паперів та надійності біржової торгівлі. Існують три види бірж: замкнута біржа, у торгах на якій можуть брати участь лише члени біржі; біржа з вільним доступом відвідувачів, угоди на якій здійснюють тільки маклери (тобто посередники); і біржа, що складається із широкого кола осіб, але діє під контролем урядових органів.

Фондові біржі відіграють надзвичайно важливу роль як в економічній та фінансовій системі окремих країн, так і на рівні міжнародної економіки та міжнародних фінансів. Через них проходять колосальні фінансові ресурси, доступ до яких досить не простий. Тільки найбільш потужні, надійні й стабільні емітенти, які мають високі фінансові результати, можуть їх отримати. Стабільність у світі багато в чому залежить від урівноваженості попиту і пропонування на фондових біржах, що є основою регулювання біржової діяльності. На відміну від банків, які самостійно визначають напрями вкладення своїх ресурсів, фондова біржа не може адміністративно регулювати грошові потоки. Однак, хоча інвестори самостійно визначають, куди вкладати гроші, керуються вони при цьому насамперед біржовим котируванням цінних паперів.

Ринок цінних паперів структурується за двома ознаками: стадіями та місцем торгівлі. За стадіями торгівлі виділяється первинний та вторинний ринок. Первинний ринок являє собою випуск цінних паперів в обіг, який здійснюється на основі оголошення про емісію. Торгівля ведеться між емітентами, з одного боку, та інвесторами і фінансовими посередниками — з іншого. На первинному ринку емітент передає майнові права на свою власність іншим особам, одержуючи натомість кошти для інвестицій. Вторинний ринок характеризується операціями перепродажу цінних паперів, які здійснюються між окремими інвесторами, інвесторами і фінансовими посередниками та між фінансовими посередниками. Головною метою вторинного ринку є забезпечення ліквідності цінних паперів, тобто створення умов для найкращої торгівлі ними.

За місцем торгівлі ринок цінних паперів поділяється на біржовий та позабіржовий. Біржовий включає угоди, що укладаються на фондовій біржі, й охоплює насамперед вторинний ринок, хоча в окремих випадках і первинне розміщення цінних паперів може здійснюватись через фондову біржу. Позабіржовий відображає угоди, які укладаються і реалізуються поза біржею. Він стосується насамперед первинного ринку, однак позабіржові операції можуть виконуватися і на вторинному ринку.

Професійна діяльність на ринку цінних паперів, у тому числі посередницька з випуску та обігу цінних паперів, здійснюється виключно на підставі спеціальних дозволів (ліцензій).

Історичний досвід розвитку і вдосконалення світового фондового ринку довів, що в достатній кількості має бути не тільки різних цінних паперів, а й учасників фондового ринку. Інвестор повинен мати можливість вибору відповідного емітента, а емітент — інвестора. Кожен з них за необхідності повинен володіти не тільки правом, а й сприятливими умовами для вибору того чи іншого посередника. А це означає, що всіх посередників має бути багато. Зауважимо, що ця вимога антимонопольної політики на Українському фондовому ринку в основному виконана вже сьогодні. Спостерігається лише дефіцит інвесторів.

Інструментами забезпечення обороту фінансових ресурсів на фондовому ринку є цінні папери.

Цінні папери — грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передання грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам.

Розрізняють капітальні та грошові цінні папери. Серед капітальних, що є засобом залучення капіталу, найбільш поширені акції та облігації.

Капітальні цінні папери, у свою чергу, поділяються на пайові, що виражають частку у власності та валовому капіталі, та боргові, що виражають відносини позики.

Пайові цінні папери: акції, інвестиційні сертифікати, приватизаційні папери.

Боргові цінні папери: облігації, казначейські зобов'язання та ін., за якими емітент несе зобов'язання повернути у відповідний строк кошти, інвестовані в його діяльність, виплатити дохід у вигляді фіксованого процента.

До грошових цінних паперів належать різні векселі (комерційні, фінансові, прості, переказні), депозитні сертифікати, комерційні папери та ін. Грошові цінні папери активно використовують в обороті між фірмами, банками, між банками та казначейством.

Також цінні папери можуть бути іменними або на пред'явника. Іменні цінні папери передаються через повний індосамент (передавальним записом, який засвідчує перехід прав за цінним папером до іншої особи), або в них спеціально не вказано, що вони не підлягають передаванню. Цінні папери на пред'явника обертаються вільно.

Ще в червні 1991 р. Верховною Радою України було прийнято закон «Про цінні папери і фондову біржу», який визначає умови і порядок випуску цінних паперів, а також регулює посередницьку діяльність в організації обігу цінних паперів в Україні. Відповідно до цього закону можуть випускатися в обіг такі види цінних паперів:

- акції;
- облігації внутрішніх республіканських та місцевих позик;
- облігації підприємств;
- казначейські зобов'язання держави;
- ощадні сертифікати;
- векселі;
- приватизаційні папери.

Крім цінних паперів першого порядку, існують похідні цінні папери, до яких належать опціони, ф'ючерси, бони, варанти тощо.

Акція являє собою документ, який засвідчує право на певну частину власності акціонерного товариства і дає право на отримання доходу від неї у вигляді дивідендів. Існують різні види акцій, які встановлюють різні права їхніх власників: прості й привілейовані; іменні та на пред'явника; паперові та електронні; номінальні та без номіналу; платні та преміальні; з вільним та обмеженим обігом.

Використання різних видів акцій пов'язане з різними цілями, якими керуються засновники акціонерних товариств.

Проста акція дає право голосу (за принципом: одна акція — один голос), однак не гарантує отримання дивідендів. Розмір дивідендів залежить від обсягів отриманого прибутку. Привілейовані акції надають певні переваги їхнім власникам, насамперед у правах на отримання доходу. Як правило, ці переваги виражаються у фіксованому проценті дивідендів, які виплачуються незалежно від отриманого прибутку. Разом з тим власники привілейованих акцій у більшості випадків позбавляються права голосу, тобто вони не можуть брати участі в управлінні товариством, якщо це не передбачено статутом. Сума випуску привілейованих акцій обмежена десятьма відсотками від усього статутного фонду акціонерного товариства. Щорічний прибуток за цими акціями нараховується за процентом, що зафіксований на бланку акції. Коли ж якийсь рік обсяг чистого прибутку не дає змоги виплатити дивіденди в такому розмірі, то дивіденди можуть виплачуватись із резервного фонду.

Іменна акція передбачає встановлення її власника, який вказується на акції. При цьому ведеться книга обліку, в якій фіксуються всі власники акцій та реквізити належних їм акцій. Продаж чи передання іменної акції іншому власнику фіксується відповідними записом чи заміною акції. Акція на пред'явника не передбачає фіксації її власника, її перехід від одного власника до іншого не вимагає ніякого оформлення.

Паперові акції являють собою цінні папери, які емітуються з дотриманням певних вимог щодо їх оформлення і друку. Друкування акцій можуть здійснювати тільки уповноважені організації з дотриманням вимог щодо їх захисту від підробки. При цьому іменні акції мають найбільш надійний захист, оскільки ведеться книга реєстрації. Електронні акції існують у вигляді записів на файлах у комп'ютерах. Облік акцій ведеться в депозитарії.

Номінальні акції являють собою цінні папери, на яких позначається їх номінальна вартість. В окремих випадках вона може не вказуватись, тобто це акція без номіналу. Платні акції — це акції, що купуються під час їх випуску. Преміальні акції пов'язані з капіталізацією нагромадженого нерозподіленого прибутку. Вони розподіляються між акціонерами пропорційно кількості придбаних ними платних акцій. Акції з вільним обігом можуть без будь-яких обмежень переходити від одного власника до іншого. Акції з обмеженим обігом або взагалі не можуть переходити до іншого власника, або тільки в обмежених, наперед визначених випадках.

Облігація являє собою боргове зобов'язання позичальника перед кредитором, яке оформляється не кредитною угодою, а продажем-купівлею спеціального цінного папера. Облігації поділяються на різні види залежно від емітента, способу виплати доходу, термінів, на які вона випускається, умов обігу та надійності.

Залежно від емітента, тобто того, хто їх випускає, облігації поділяються на державні, місцеві, інституційні, у тому числі корпоративні. Державні

облігації випускають центральні органи управління. Як правило, емітентом є Міністерство фінансів. Залучені кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту чи на фінансування певних інвестиційних проектів. Облігації місцевих позик випускають місцеві органи управління. Інституційні облігації випускаються суб'єктами підприємницької діяльності, фінансовими компаніями, корпоративні — акціонерними товариствами.

Залежно від способу виплати доходу виділяються процентні, дисконтні й конвертовані облігації. Процентні облігації передбачають виплату доходу у вигляді річного процента, що встановлюється до номінальної вартості. За дисконтним и дохід формується у вигляді різниці між номінальною вартістю і цінами купівлі. Конвертовані облігації передбачають не виплату доходу, а обмін їх на нові. При цьому номінальна вартість придбаних облігацій збільшується, тобто дохід утворюється за рахунок різниці між номінальною вартістю нових і попередніх облігацій.

За термінами випуску розрізняють строкові, безстрокові та облігації з правом дострокового погашення. Строкові випускаються на певні терміни, які не можуть змінюватись. Залежно від тривалості періоду вони поділяються на короткострокові (до 1—2 років), середньострокові (до 5 років) та довгострокові (понад 5—10 років). Слід зазначити, що в кожній країні існує свій підхід до визначення термінів розмежування облігацій на коротко-, середньо- і довгострокові. Безстрокові облігації не передбачають визначення термінів їх випуску. Облігації з правом дострокового погашення передбачають право емітента на дострокове погашення.

За умовами обігу облігації, як і акції, поділяються на дві групи: з вільним і обмеженим обігом залежно від прав на їх перехід від одного до іншого власника.

За надійністю облігації поділяються на забезпечені та незабезпечені. Забезпечені облігації передбачають гарантії їх погашення і виплати доходу з дотриманням установлених строків. Забезпеченням таких облігацій може бути нерухоме майно, земля, державні цінні папери тощо. Об'єкти і фонди забезпечення вказуються при випуску забезпечених облігацій. Незабезпечені облігації не передбачають установлення їх забезпечення, на що вказується в умовах випуску. Державні облігації незалежно від того, вказуються чи ні об'єкти і форми їх забезпечення, завжди вважаються забезпеченими, оскільки держава завжди має достатні ресурси.

Казначейські зобов'язання — це вид цінних паперів на пред'явника, які розміщуються серед населення виключно на добровільних засадах і які свідчать про внесення їхнім власником грошових засобів до бюджету й дають право на отримання фінансового доходу. Можуть бути випущені такі види казначейських зобов'язань — довгострокові (від п'яти до десяти років), середньострокові (від одного до п'яти років), короткострокові (до одного року).

Рішення про випуск довго- та середньострокових казначейських зобов'язань приймається урядом.

Ощадний сертифікат — це письмове свідоцтво банку про депонування коштів. Власник сертифіката має право на одержання доходу у вигляді процента, розмір якого визначається банком. Банки видають сертифікати строкові та до запитання, іменні та на пред'явника.

Вексель — це письмове абстрактне й безспірне зобов'язання позичальника сплатити після настання строку визначену суму грошей власникові векселя. Векселі є двох видів — прості й переказні. Простий вексель — це письмове зобов'язання, яке позичальник видає кредитору про сплату певної суми грошей після настання строку. Переказний вексель є письмовим наказом кредитора позичальникові про сплату йому або тому, кого він укаже, певної суми грошей після настання строку. Цей вексель набуває сили зобов'язання лише після того, як позичальник акцептує його. Порядок випуску та обігу векселів визначається урядом.

Казначейський вексель є формою боргового зобов'язання держави. На відміну від державних облігацій, казначейські векселі випускаються на строк, як правило, до одного року під покриття бюджетного дефіциту з виплатою доходу у вигляді дисконту.

Приватизаційні цінні папери є різновидом державних цінних паперів. Вони надаються лише громадянам і підтверджують право їхніх власників на безкоштовне одержання в процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, а також земельного фонду.

Приватизаційні цінні папери є виключно іменними, надаються лише громадянам і можуть бути використані лише в період приватизації. Зазначені папери не підлягають вільному обігу. За ними не виплачуються ні дивіденди, ні будь-які інші доходи. Їх неможливо використовувати як засіб платежу чи забезпечення зобов'язань. Використання приватизаційних паперів здійснюється виключно за допомогою їх обміну на акції та інші документи, що підтверджують право власності на частку державного майна, розмір якої дорівнює розмірові номінальної вартості приватизаційного паперу.

Крім вищезгаданих цінних паперів, досить поширеним об'єктом торгівлі на фондовому ринку є також депозитні свідоцтва та варанти.

Депозитне свідоцтво — це цінний папір, який підтверджує, що особа володіє акціями однієї з іноземних корпорацій, які зберігаються в одному з банків, та має право на одержання дивідендів, а також на частку активів цієї корпорації у разі її ліквідації. Депозитні свідоцтва забезпечують доступ корпорацій на іноземні фондові ринки.

Варанти є спеціальним видом цінних паперів. Вони випускаються разом із привілейованими акціями та облігаціями й дають власникові право купувати прості акції за обумовленою ціною протягом обумовленого періоду. Інвестори можуть одержувати прибуток на різниці курсів простих акцій у разі його зростання порівняно з обумовленим у варанті.

Спекулятивними об'єктами фондової торгівлі є також опціони й ф'ючерси. Опціон — це угода між партнерами, один із яких виписує і продає опціонний сертифікат, а інший купує його, тобто отримує право до обумовленої дати за фіксовану ціну придбати певну кількість акцій в особи,

яка виписала опціон, або ж продати їх. Головною особливістю опціону є те, що його покупець одержує право купити чи продати акції за попередньо погодженими умовами, а продавець контракту бере на себе зобов'язання з їх виконання.

Ф'ючерс також є контрактом, згідно з яким особа, що уклала його, бере на себе зобов'язання після закінчення певного строку продати клієнтові відповідну кількість фінансових інструментів за обумовленою ціною. Однак на відміну від опціону розрахунок після закінчення ф'ючерсного контракту є обов'язковим.

До фіктивного капіталу другого порядку належать також інвестиційні сертифікати.

Інвестиційні сертифікати — це цінні папери, що випускаються виключно інвестиційним фондом чи інвестиційною компанією і дають право їх власнику на отримання доходу у вигляді дивідендів. Інвестиційні сертифікати можуть бути іменними та на пред'явника. Номінальна вартість одного інвестиційного сертифіката повинна дорівнювати номінальній вартості однієї акції, яка належить засновникам. Інвестиційні сертифікати відкритих фондів продаються за грошові кошти, а закритих — за грошові кошти та приватизаційні цінні папери. Фонди мають право здійснювати загальну емісію на суму, розмір якої не повинен перевищувати 15-кратного розміру їхніх статутних фондів. Власник інвестиційних сертифікатів не має корпоративних прав.

Суб'єкти, які беруть участь в операціях з цінними паперами, є учасниками ринку цінних паперів.

Ринок фінансових послуг як складова фінансового ринку являє собою сферу різноманітних послуг, що надаються суб'єктам фінансових відносин — підприємницьким структурам, державі і громадянам у процесі їх фінансової діяльності.

Фінансові послуги за своєю структурою дуже різні, вони можуть мати риси кредитних операцій, операцій оренди, страхування тощо, проте всі вони раціонально доповнюють мобілізацію й використання фінансових ресурсів в інших підсистемах фінансової системи держави. До фінансових посередників відносять комерційні банки та небанківські кредитні установи, фінансові, факторингові й лізингові компанії, інституційні інвестори, фондові та валютні біржі.

До найхарактерніших видів фінансових послуг належить лізинг. Суб'єктами лізингових операцій є продавець лізингового майна, тобто його виробник; лізингодавець — організація, у тому числі банківська або небанківська фінансова установа; лізингоодержувач — підприємство, яке отримує в користування майно за договором лізингу. У межах довгострокової оренди розрізняють дві основні форми лізингових операцій — фінансовий і оперативний лізинг.

Фінансовий лізинг полягає в тому, що під час дії лізингової угоди орендар виплачує орендодавцю всю величину амортизації орендованого майна. Після закінчення такої угоди лізингоодержувач може повернути

об'єкт оренди лізингодавцю, викупити його за залишковою вартістю або укласти нову угоду на оренду. Об'єктами фінансового лізингу є переважно виробничі будівлі та споруди.

Оперативний лізинг є таким видом орендних операцій, за якого лізингова угода укладається на термін менший, ніж період амортизації орендованого майна (здебільшого на 2—5 років). Як і за фінансового лізингу, після закінчення терміну угоди вона може бути продовжена на нових умовах. В іншому разі майно повертається власникові або викупується за договірною ціною. Отже, лізинг дає змогу підприємствам та організаціям отримувати необхідні виробничі фонди без значних одноразових затрат, а також уникнути витрат, пов'язаних із моральним старінням засобів виробництва.

Структура лізингового платежу регулюється законодавством і включає амортизаційні відрахування, плату за кредит, прибуток лізингодавця, страхові платежі та інші витрати лізингодавця. Конкретна величина платежу за надане в лізинг майно встановлюється лізингодавцем.

До фінансових посередницьких послуг належить також факторинг. Головна мета факторингового обслуговування — інкасування дебіторських боргів своїх клієнтів і одержання належних їм платежів. Клієнт (постачальник), продавши дебіторський борг, отримує від банку кошти в розмірі 80—90 % від суми боргу. Решту 10—20 % від суми боргу банк тимчасово стягує як компенсацію ризику до погашення боргу. Після погашення боргу банк повертає стягнену суму клієнтові. Банк може оплатити постачальникові платіжні вимоги не тільки у день подання їх на інкасо, а й відправлені у банки платників раніше й акцептовані платниками, але не оплачені через відсутність коштів на рахунках. Отже, отримання факторингової послуги дає змогу підприємствам перетворити продаж із відстрочкою платежу на продаж із негайною оплатою і в результаті прискорити рух свого капіталу.

Серед небанківських кредитних установ, що надають кредитні послуги, особливе місце посідають кредитні спілки. Це громадські неприбуткові організації, головною метою яких є фінансовий та соціальний захист своїх членів через залучення їхніх особистих заощаджень для взаємного кредитування. Одна з найпоширеніших послуг кредитних спілок — надання позичок. З цією метою створюється позичковий фонд, куди, крім внесків членів кредитних спілок, залучаються банківські кредити, державні субсидії, пожертвування юридичних і фізичних осіб.

За одержані позички сплачуються відсотки, які нижчі, ніж відсотки комерційних банків за надані кредити.

Страховання теж можна розглядати як один із сегментів ринку фінансових послуг. При цьому страхові компанії можуть розглядатися і як виробники страхових послуг, і як фінансові посередники. Фінансові послуги у сфері страхування пов'язані із формуванням колективних страхових фондів і фінансовим відшкодуванням різних втрат і збитків. Фінансове

посередництво має місце при розміщенні фінансових ресурсів на фінансовому ринку.

Сегмент консалтингових, аудиторських, та інформаційних послуг безпосередньо не пов'язаний з рухом фінансових ресурсів чи формуванням доходів та здійсненням витрат і видатків. Водночас їх призначення полягає у наданні таких послуг, які сприяють указаним процесам.

Консалтингові фірми, проводячи консультаційну роботу, можуть допомогти мінімізувати вартість залучених фінансових ресурсів, оптимізувати їх розміщення, сприяти мінімізації податкового навантаження тощо.

ТЕМА 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

1. Сутність і призначення міжнародних фінансів.
2. Фінансова діяльність міжнародних організацій (ООН та ЄС).
3. Міжнародні фінансові інституції, їх завдання і сфери діяльності:
  - а) Міжнародний валютний фонд (МВФ);
  - б) Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР);
  - в) Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР);
  - г) Інші міжнародні фінансові інституції.
4. Міжнародний фінансовий ринок:
  - а) валютний ринок;
  - б) міжнародний ринок кредитних ресурсів;
  - в) міжнародний ринок цінних паперів.
5. Співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями і міжнародними фінансовими інституціями.

Виникнення і розвиток міжнародних фінансів зумовлено широким розвитком процесів міжнародної економічної інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економічних зв'язків, широкомасштабним переміщенням капіталів, об'єднанням фінансових ресурсів у світовому масштабі. Міжнародна фінансова інтеграція визначає напрямки й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, впливає на формування принципів податкової та бюджетної політики і насамкінець на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів.

Функціонуючи в міжнародній сфері, фінанси впливають на економічні інтереси учасників міжнародних зв'язків, опосередковують міжнародний інтеграційний процес, сприяючи його розвитку і поглибленню.

Міжнародні фінанси — це сукупність перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів. Тобто за допомогою міжнародних фінансів здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів. Глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам є міжнародний фінансовий ринок.

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. Фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій та

міжнародний фінансовий ринок є складовими міжнародних фінансів. Розглянемо кожну з цих складових більш детально. Діяльність міжнародних фінансових організацій пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями; Провідними міжнародними організаціями є: Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз.

Міжнародні фінансові інституції створюються на світовому і регіональному рівнях для сприяння економічному розвитку країн — засновників цих організацій. Їх основним завданням є мобілізація коштів і надання допомоги на кредитних засадах для здійснення важливих економічних проектів.

До світових міжнародних фінансових інституцій належать Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні фінансові інституції створюються за континентальною ознакою. До них належать: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський та Паризький клуби кредиторів та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус спеціалізованої установи ООН. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944 р., а почав функціонувати у 1947 р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн — членів Фонду.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування, з метою надання фінансової допомоги країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу; регулювання міжнародних валютних відносин; постійний нагляд за світовою економікою.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбільш біднішим країнам. Фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн — членів Фонду.

Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну валюту. Кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: безпосереднє, поетапне, пільгове та спеціальне фінансування.

Безпосереднє фінансування прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток.

Система поетапного фінансування використовується при більш суттєвих і триваліших проблемах з платіжним балансом у країні-позичальника і є наступним етапом її взаємовідносин з МВФ після безпосереднього фінансування.

Механізм пільгового фінансування пов'язаний з наданням на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбіднішим країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу. Вони включають фонд структурної перебудови та розширений фонд структурної перебудови. Позики з цих фондів надаються на дуже вигідних умовах — під 0,5 % річних на термін до 10 років.

Система спеціального фінансування використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення й обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій.

Новим механізмом у системі спеціального фінансування є фонд підтримки структурних перетворень, створений для країн, що здійснюють перехід від планової до ринкової економіки. Надання системних трансформаційних позик обумовлюється різким падінням надходжень від експорту та значним і стійким збільшенням вартості імпорту у зв'язку з переходом до світових цін, насамперед на енергоносії.

Другим основним напрямом діяльності МВФ є регулювання валютних взаємовідносин. При цьому МВФ установлює певні валютні обмеження. Так, країни — члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Будучи провідною міжнародною фінансовою інституцією, МВФ здійснює постійний нагляд і спостереження за світовою економікою. Він формує значний масив інформації як у цілому по світовій економіці, так і в розрізі окремих країн.

Нагляд за макроекономічною та валютною політикою країн здійснюється насамперед за допомогою консультування. МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі аналізу готується доповідь, що подається країні, в якій формулюються певні рекомендації щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики. Важливою формою нагляду є також публікація та всебічне обговорення доповіді «Світовий економічний огляд». На підставі аналізу наявної інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічні процеси країн — членів фонду.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій, є група Світового банку, яка включає до свого складу Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) та багатостороннє агентство з

гарантування інвестицій (БАГП) і спеціалізовану структуру — Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК).

Серцевиною групи є МБРР, який був заснований разом з МВФ у 1945 р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни — члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн — членів МБРР через надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що зазнали втрат унаслідок Другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються. Джерелами ресурсів банку є:

- статутний капітал;
- залучення коштів через випуск облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються через підписку на акції в межах установлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу. Резервний фонд утворюється за рахунок банку.

Кредитування здійснюється у двох формах — системні позики та інвестиційні кредити.

Системні позики надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та інституційні зміни. Кошти не мають цільового призначення і можуть використовуватись урядом на власний розсуд, у тому числі і на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог. При їх невиконанні надання кредитів може бути призупинено.

Інвестиційні кредити видаються під конкретні інвестиційні проекти. Основними напрямками кредитування є галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років під гарантії урядів. МБРР може виступати також гарантом за аналогічними довгостроковими кредитами комерційних банків. Виділення кредитів обумовлюється наданням інформації про фінансовий стан країни, що позичає кошти, та про об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі банку у фінансуванні певних об'єктів в — до 30 % їх вартості.

Інші організації, що входять до групи Світового банку, спеціалізуються на певних напрямках діяльності.

Так, Міжнародна асоціація розвитку надає безпроцентні кредити найбільш бідним країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах — 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від націоналізації, воєн, заворушень, зривів контрактів та

ін., чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Світового банку, так і приватних інвесторів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

У Європі в рамках ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти — євро. Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням Європейського інвестиційного банку, який був створений у 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається їх відшкодування — боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), що був створений у 1990 р. і відкритий 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % у державну інфраструктуру. Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Лондонський та Паризький клуби — це об'єднання кредиторів. Лондонський клуб об'єднує 600 великих західних банків-кредиторів. Паризький клуб об'єднує 19 країн, які є головними державами-кредиторами світу.

Міжнародний фінансовий ринок виник у середині ХХ ст. Його головне призначення полягає в тому, аби за допомогою акумуляції вільних фінансових ресурсів у деяких країнах забезпечити між ними їх перерозподіл для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Нині міжнародні фінансові ринки — це величезні фінансові центри, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. Вони сформувались на основі розвитку міжнародних економічних відносин. З функціонального погляду — це система акумуляції і перерозподілу світових фінансових потоків з метою безперервного і рентабельного відтворення. З інституційного погляду — це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків. У результаті конкуренції сформувались світові фінансові центри — Нью-Йорк, Лондон, Цюрих, Люксембург, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та ін. Новим світовим фінансовим центром після Другої світової війни став Токіо.

Поява фінансових центрів на периферії світового господарства, таких як Багамські Острови, Сінгапур, Сянган (Гонконг), Панама, Бахрейн та ін. обумовлена нижчими податками й операційними витратами, незначним державним втручанням, ліберальним валютним законодавством. Світові фінансові центри, де кредитні установи здійснюють операції в основному з нерезидентами в іноземній для даної країни валюті, дістали назву фінансових центрів «оф-шор». Такі фінансові центри слугують також податковим сховищем, оскільки операції на них не оподатковуються місцевими податками і вільні від валютних обмежень.

Міжнародний фінансовий ринок має три складові: міжнародний ринок грошей (валютний ринок); міжнародний ринок кредитних ресурсів, міжнародний ринок цінних паперів.

Ринок кредитних ресурсів і ринок цінних паперів у фінансовій літературі часто називають ринком капіталів.

Міжнародні валютні ринки — це купівля й продаж іноземної валюти або цінних паперів в іноземній валюті на основі попиту і пропозиції. Є світові і регіональні міжнародні валютні ринки. Найбільшим світовим валютним ринком є лондонський, на якому проводиться майже половина всіх валютних операцій. Учасниками міжнародних валютних ринків є банки, банкірські будинки, брокерські фірми, транснаціональні корпорації. Інструментами валютних операцій є банківські перекази — поштові й особливо телеграфні, у тому числі з використанням електронної техніки (Рейтер-дилінг, Телерейт), телексу і телефону. Хоча в деяких країнах (ФРН, Франція, Японія, країнах Бенілюксу, Скандинавії) збереглися валютні біржі, їх роль незначна і зводиться до фіксації довідкових курсів валют. Починаючи з 70-х років ХХ ст. деякі операції з валютою знову здійснюються на товарних біржах (наприклад, валютні ф'ючерсні й опціонні операції на товарних біржах у Чикаго, Нью-Йорку).

Банки, яким довірено право на проведення валютних операцій, називаються уповноваженими або валютними банками. Уповноважені банки використовують дві форми вивезення капіталу: відкриття за рубежем своїх зарубіжних філій і прийняття пайової участі в капіталі іноземного банку.

Розвиток європейської інтеграції і досягнення достатньої стабільності валют країн ЄС привели до нової стадії розвитку європейської валютної системи — переходу до єдиної валюти — євро.

Введення в обіг євро означає новий етап у розвитку системи міжнародних фінансів у цілому і європейської валютної системи зокрема.

Міжнародний ринок кредитних ресурсів — це специфічна сфера руху коштів між країнами. Кредитні ресурси на міжнародному ринку рухаються на загальновідомих принципах, а саме принципах обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і забезпеченості. На міжнародний кредит впливають такі фактори, як платіжний баланс, розмір процентної ставки, вид валюти, курс валюти, рівень рентабельності кредитних операцій та ін.

Міжнародний кредит виконує такі функції:

забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів;

посилює процес нагромадження в рамках світового гос-подарства;

прискорює процес реалізації товарів (робіт, послуг) у всесвітньому масштабі.

Міжнародні кредити бувають різних видів, форм і варіантів кредитування.

З інституційного погляду міжнародний ринок кредитних ресурсів є сукупністю установ і організацій, за допомогою яких здійснюється рух капіталів у сфері міжнародних економічних зв'язків. У ролі кредиторів виступають приватні банки, фірми, страхові компанії.

Залежно від суб'єкта кредитування кредити поділяються на приватні, урядові й кредити міжнародних фінансових організацій. Кредити надаються к оро-тко-, середньо- і довготермінові. Міжнародні кредити поділяються також на забезпечені й банківські. Забезпечені кредити надаються під цінні папери, нерухоме майно, векселі, товарні документи. Банківські кредити надаються найнадійнішим позичальникам під вексель. За призначенням міжнародні кредити поділяються на зв'язані й фінансові. Зв'язані мають строго цільовий характер, тобто спрямовуються на закупівлю певних товарів або оплату послуг. Фінансові кредити не мають цільового призначення і можуть бути використані на розсуд позичальника, тобто бути спрямованими на будь-які цілі, включаючи погашення заборгованості за кредитами, на капітальні вкладення, інвестування в цінні папери та інші цілі.

У міжнародній банківській діяльності з метою страхування поширена практика надання синдиційованих кредитів — це кредити, що надаються двома або більше кредиторами, тобто банківськими синдикатами, одному позичальнику. Для надання цього кредиту банки об'єднують на відповідний термін свої тимчасово вільні грошові кошти, тому його ще називають консорціальним.

Діяльність міжнародного кредитного ринку тісно пов'язана із світовим ринком цінних паперів.

Міжнародний ринок цінних паперів — це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб. Він набув розвитку у

другій половині ХХ ст., коли було знято обмеження в національних законодавствах на вивіз капіталу.

Міжнародний ринок цінних паперів спеціалізується переважно на емісії цінних паперів (первинний ринок) і їх купівлі-продажу (вторинний ринок). Поряд з ринком іноземних облігацій у 70-х роках ХХ ст. виник ринок єврооблігацій — облігацій у євровалютах. Найбільше їх випускається у доларах США.

Єврооблігаційна позика вирізняється такими особливостями: розміщується одночасно на ринках кількох країн на відміну від традиційних іноземних облігаційних позик; емісія здійснюється банківським консорціумом або міжнародною організацією; єврооблігації купуються інвесторами різних країн на основі котирувань їх національних бірж; емісія єврооблігацій меншою мірою, ніж іноземних облігацій, підпадає під державне регулювання; процент за купоном не оподатковується на відміну від звичайних облігацій.

Ринок єврооблігацій — важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій. Держави використовують єврооблігаційні позики для покриття дефіциту держбюджету і рефінансування старих позик.

Міжнародний ринок євроакцій почав розвиватись лише з 1983 р. Усього у світі щорічно обертається акцій і облігацій на астрономічну суму понад 40 трлн дол. США. Основними фінансовими центрами, де торгують європаперами, є Лондон, Цюрих, Люксембург.

Ринок євровекселів (з 1981 р.) за обсягом невеликий, включає в основному короткострокові єврокомерційні папери і середньострокові векселі. Щоб залучити додаткових клієнтів і збільшити свої прибутки, учасники міжнародного кредитно-фінансового ринку створили ринок фінансових ф'ючерсів, фінансових опціонів і «своп», випускають цінні папери з додатковими страховими умовами.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ, ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНИХ АКТІВ

1. Азаренкова Г.М. Фінанси : [практикум] / Г.М. Азаренкова, І.І. Борисенко . — К.: Знання, 2008. — 279с.
2. Азаров М. Я. Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету / [М.Я. Азаров, Ф.О. Ярошенко, Т.І. Єфименко, В.Л. Андрущенко, Н.М. Бабіч.]; Микола Янович Азаров (голова ред.кол.). — К. : НДФІ, 2004. — 712с.
3. Артус М.М. Фінанси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М.М. Артус. — К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2005. — 197с.
4. Базилевич В.Д. Державні фінанси : [навч. посібник] / В.Д. Базилевич, Л.О. Баластрик; [Віктор Дмитрович Базилевич (заг.ред.)]. — [2-ге вид., доп. і перероб.]. — К.: Атіка, 2012. — 368с.

5. Бедь В.В. Фінанси : навч.-метод. посібник для самост. вивчення дисципліни / В.В. Бедь, Ю.М. Когут. — К. : МАУП, 2004. — 168с.
6. Близнюк О.П. Ринок фінансових послуг / О.П. Близнюк, В.А. Тупчий. — Харків: ХДУХТ, 2011. — 341с.
7. Бойцун Н.Є., Стукало Н.В. Міжнародні фінанси : навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Н.Є. Бойцун, Н.В. Стукало. — Д. : АРТ-ПРЕС, 2004. — 326с.
8. Буднік М.М. Фінансовий ринок : [навч. посібник] / М.М. Буднік, Л.С. Мартюшева, Н.В. Сабліна. — Х.: ХНЕУ, 2011. — 432с.
9. Буряк П.Ю. Податкова система: теорія і практика застосування активних методів навчання / П.Ю.Буряк, К.Ф.Беркита, Б.П.Ярема. — К. : Професіонал, 2004. — 171 с.
10. Василенко Л.І., Василенко А.В. Фінанси : [навч. посібник] / Київський національний торговельно-економічний ун-т / Л.І. Василенко, А.В. Василенко. — К., 2004. — 200 с.
11. Василик О.Д. Державні фінанси України : [підруч. для студ. екон. спец. ВНЗ] / О.Д. Василик, К.В. Павлюк. — [вид. 2-ге, перероб. та доп.]. — К.: Центр навчальної літератури, 2011. — 606 с.
12. Васильєва В. В. Фінансовий ринок : [навч. посібник] / В. В. Васильєва, О. Р. Васильченко. — Донецьк : Норд-Прес, 2007. — 403с.
13. Вахович І.М. Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізми реалізації : [монографія] / І.М. Вахович.— Луцьк : Надстир'я, 2007. — 496 с.
14. Величко О.В. Фінанси : навч.-метод. посібник для студ. екон. спец. вищ. навч. закладів / О.В.Величко, О.В. Якуніна. — Луганськ : Альма-матер, 2006. — 250с.
15. Внукова Н.М. Ринок фінансових послуг / Н.М. Внукова. — Харків : ВД «Інжек», 2004. — 232с.
16. Внукова Н.М. Соціальне страхування : [навч. посібник] / Н.М.Внукова, Н.В.Кузьминчук. — К. : Кондор, 2006. — 352 с.
17. Герасимчук З.В. Фінансова політика сталого розвитку регіону / Герасимчук З.В., Вахович І.М., Камінська І.М. — Луцьк : Надстир'я, 2006. — 218с.
18. Данілов О.Д. Фінанси у запитаннях і відповідях : [навч. посібник] / О.Д. Данілов, Д.М. Серебрянський. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — К. : КНТ, 2008. — 523с.
19. Демиденко Л.М. Податкова система : [навчальний посібник] / Л.М. Демиденко, Ю.Л.Субботович. — К.: Знання-Прес, 2010. — 181 с.
20. Дєєва Н.М. Державні фінанси і бюджетний процес : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Н.М. Дєєва. — Д. : ДРІДУ НАДУ, 2006. — 260с.
21. Довгалюк В.І. Податкова система : [навчальний посібник] / В.І.Довгалюк, Ю.Ю. Єрмоленко.- К.:ЦУЛ, — 2007. — 360 с.
22. Зайчикова В.В. Місцеві фінанси України та європейських країн / В.В. Зайчикова. — К. : НДФІ, 2007. — 299с.
23. Законодавче забезпечення соціального страхування в Україні : [навч. посібник]; під ред. О.В.Криченко. — Львів, видавництво університету «Львівська політехніка», 2007. — 643 с.
24. Зятковський І.В. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання : [навч. посібник]/ І.В Зятковський, Л. І.Зятковська, М. В.Романів. — Чернівці : Золоті литаври : Західноукраїнський економіко-правничий ун-т, 2007. — 274с.
25. Іванов Ю.Б.Податкова система: підручник / Ю.Б.Іванов, А.І.Крисоватий, О.М.Десятник. — Київ: «Атіка», 2006. — 920 с.
26. Карлін М.І. Фінансова система України : [навч. посіб.] / М.І. Карлін. — К. : Знання, 2007. — 324с.
27. Карлін М.І. Державні фінанси України : [навчальний посібник] / М.І. Карлін. — К. : Знання, 2008. — 349с.

28. Карлін М.І. Фінанси України та сусідніх держав : [навч. посібник] / М.І. Карлін. — К. : Знання, 2007. — 589с.
29. Кардаш, В. Я. Товарна інноваційна політика: підручник / В. Я. Кардаш, І. А. Павленко, О. К. Шафалюк. — К.: КНЕУ, 2010. — 266с.
30. Ковбасюк Ю.В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти : [навч. посіб.]/ Ю.В. Ковбасюк. — К. : КИЙ, 2007. — 260с.
31. Лачкова Л.І. Фінанси / Л.І. Лачкова, О.П. Близнюк. — Харків : ХДУХТ, 2004. — 312 с.
32. Лисенков Ю.М. Міжнародні фінанси : [навч. посіб. для дистанц. форми навч.] / Ю.М. Лисенков, О.А. Івашенко, О.В. Музиченко. — К. : Університет "Україна", 2007. — 211с.
33. Місцеві фінанси : [підручник] / (О.П. Кириленко, О.Р. Квасовський, А.В. Лучка); під ред. О.П. Кириленко. — К. : Знання, 2006. — 677с.
34. Нестеренко А.С. Місцеві фінанси в Україні : навч.- метод. посіб. / А.С. Нестеренко. — О. : Юридична література, 2010. — 106с.
35. Оспіщев В.І. Міжнародні фінанси : [навч. посібник] / В.І. Оспіщев, О.П. Близнюк, В.В. Кривошей. — К. : Знання, 2012. — 335с.
36. Оспіщев В.І. Ринок фінансових послуг / В.І. Оспіщев, О.П. Близнюк, В.А. Тупчій. — Харків: ХДУХТ, 2007. — 314с.
37. Поважний О.С. Фінанси : навч.-метод. посібник / О.С. Поважний, Л.М. Волощенко, А.Л. Свечкіна. — Донецьк : ДонДУУ, 2008. — 203с.
38. Рудюк Л.В. Фінанси : [навч. посіб. для дистанц. навч.]/ Л.В. Рудюк. — [2.вид., перероб. і доп.]. — К. : Університет "Україна", 2007. — 269с.
39. Стеців Л.П. Фінанси : [навч. посіб.] / Л.П. Стеців, О.І. Копилук. — К. : Знання, 2007. — 235с.
40. Суторміна В.М. Фінансовий ринок : навч.-метод. посібник для самост. вивчення дисципліни / В.М. Суторміна, Н.В. Дегтярьова. — [вид. 2-ге]. — К. : КНЕУ, 2008. — 176с.
41. Фінанси : [навч. посіб.] / В.С. Загорський, О.Д. Вовчак, І.Г. Благун, І.Р. Чуй. — К.: Знання, 2006. — 247 с. — 226с.
42. Фінанси : навчальний посібник / [В.І. Оспіщев, Л.І. Лачкова, О.П. Близнюк та ін.]. — К.: «Знання», 2006. — 354с.
43. Фінанси : навчальний посібник / [В.І. Оспіщев, Л.І. Лачкова, О.П. Близнюк та ін.]. — [2-ге вид., для екон. спеціальностей на 5 кредитів]. — К. : «Знання», 2012. — 322 с.
44. Фінанси: навчальний посібник / [під редакцією проф. В.І. Оспіщева]. — К.: «Знання», 2008. — 412с.
45. Фінанси : [навч. посібник] / (О.П. Близнюк, Л.І. Лачкова, В.І. Оспіщев, І.В. Бубенко, В.В. Кривошей.); под. ред. В.І. Оспіщева. — К.: Знання, 2006. — 415с.
46. Фінанси: курс для фінансистів : [навч. посібник] / (В.І. Оспіщев, О.П. Близнюк., Л.І. Лачкова та ін.). — К. : Знання, 2008. — 567с.
47. Фінансова діяльність суб`єктів господарювання : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [Л.О. Омелянович., О.В. Чайковська., Г. Є. Долматова та ін.]. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — Донецьк : ДонНУЕТ: Донецький національний ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського, 2008. — 281с.
48. Шелудько В.М. Фінансовий ринок : підручник / В.М. Шелудько. — [2-ге вид., стер.]. — К. : Знання, 2008. — 535с.
49. Школьник І.О. Фінансовий ринок України: сучасний стан і стратегія розвитку : [монографія] / І.О. Школьник. — Суми : Мрія, 2008. — 348с.
50. Юрій С.І. Соціальне страхування : [навч. посібник] /С.І.Юрій. — К.: Кондор, 2012 — 462 с.

